

**TEXT PROBLEM
WITHIN THE
BOOK ONLY**

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_192342

UNIVERSAL
LIBRARY

शां ति कुं ज

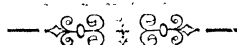
निबंध

प ख र ण



लेखिका

शांता नाशिककर, बी. ए.



प्रस्तावना—लेखक

राजरत्न वा. वि. जोशी, बी. ए., एल्एल्. बी.



प्रकाशक

नारायण लक्ष्मण कोकाटे, ३०० सदाशिव पेठ, पुणे २.

मुद्रकः

लक्ष्मण भाऊराव कोकाटे, हनुमान प्रेस, ३०० सदाशिव पेठ, पुणे २.

एप्रिल १९४०]

[किंमत १ रु.

1961 P&P

प्रस्तावना

सुप्रसिद्ध लेखिका सौ. शांताबाई नाशिककर बी. ए. ह्यांच्या निर-
निराळ्या विविधांशक लेखांचा संग्रह 'शांतिकुंजांत' केलेला आहे. सौ.
शांताबाई ह्या कादंबरीकार म्हणून मराठी साहित्यांत प्रसिद्ध आहेत. " लग्नाचा
बाजार," " साम्राज्यासाठी," " हाच कां धर्म ?" " कौमुदी," " चिखलांतलें
कमळ," " माझी कोरीव लेणी," (चालू "स्त्री" मध्ये क्रमशः) ह्या त्यांच्या प्रसिद्ध
ज्ञालेल्या आजवरच्या सहा कादंबऱ्या घेतल्या तरी प्रसिद्धीच्या दृष्टीने पाहिलें, तर
" लग्नाचा बाजार " ह्या त्यांच्या पहिल्याच कादंबरीने त्यांना पुढें आणलें.
त्याचें बरेंचसें श्रेय प्रतिपाद्य विषय आणि प्रतिपादनशैली ह्यांच्याकडेच जातें.
एका जिव्हाळ्याच्या प्रश्नावर एका स्त्री लेखिकेनें अगदी सडेतोडपणें आणि
लढाऊ वृत्तीनें लिहिलेली ही कादंबरी पुष्कळ वर्षे चर्चेचा एक विषय होऊन
राहिली होती. " हाच कां धर्म ? " ह्याहि तितक्याच सरस कादंबरीनें दुसऱ्याच
एका सामाजिक प्रश्नास हात घातला. ह्या दोन्ही कादंबऱ्या विशेषकरून प्रक्षोभक
ज्ञाल्या, त्या निर्वुद्ध रुढींना बुद्धिवादाच्या भूमिकेवरून लेखिकेनें केलेल्या
आव्हानांमुळे आणि आघातांमुळे होय. त्यानंतर कादंबरीक्षेत्रांतील मूल्ये,
कविसंकेत, दृष्टिकोन, विषय, ही सर्वच पार बदलून गेली, त्यामुळे लेखिकेची
विशिष्ट लेखनपद्धति " चिखलांतलें कमळ " या कादंबरीत जरी तीच कायम
राहिली असली, तरी ह्या कादंबरीचा व्हावा तितकासा बोलवाला झाला नाही.
" माझी कोरीव लेणी " या आत्मवृत्तपर कथेंत जुन्या परंपरा आणि विधि-
निषेध ह्यांच्या दडपणाखालीं आधुनिक आचारविचारांची जोपासना मघल्या
पिढीला किती सोशीकपणानें करावी लागली ह्याचे शिलालेख शांताबाईंच्या
" कोरीव लेण्यांत " पावलागणिक मांडलेले दिसतात. लढाऊपणें रुढींवर हत्यार
चालवून त्यांना नेस्तनाबूद करूं इच्छिणाऱ्या लेखणीनें शेवटीं रुढींनीं, मानसिक
कुचंबणेची निर्माण केलेली न्यूनगंडे छेदून त्यांतून भावनांचे पाट व्हावयास लावावेत,
असाच प्रकार ' लग्नाचा बाजार ' आणि ' कोरीव लेणी ' ह्या पहिल्या आणि
शेवटच्या कादंबऱ्यांचा झालेला दिसतो. आणि हीच सोशीकपणाच्या पोटीं
बाढविलेली आत्मनिरीक्षणप्रवृत्ति थोड्या फार प्रमाणांत प्रस्तुतच्या लेखांत

दिसून येते. ऐतिहासिक कादंबऱ्यांना अनुकूल काल आतां उरला नसल्यानेच केवळ त्यांच्या “ साम्राज्यासाठी ” आणि “ कौमुदी ” ह्या दोन्ही कादंबऱ्यांची तितकीशी बोलबाला होऊ शकली नाही. हरीभाऊंच्या काळांत ह्या सर्व कादंबऱ्या यथाक्रम प्रसिद्ध होत्या तर कदाचित् ऐतिहासिक कादंबऱ्यां-मुळेच त्यांना प्रसिद्धी जास्त लाभती आणि सामाजिक कादंबऱ्यांचा अनुक्रम खालीहि लागला असता. कालाची अनुकूलता कादंबरीइतकी दुसऱ्या कोणत्याच वाङ्मयनिर्मितीला आणि प्रसिद्धीला लागत नसावी.

लेखिकेच्या मनोभूमिकेची थारेपालट जी कादंबऱ्यांतून उत्तरोत्तर होत गेलेली दिसते, तिचा परिपाकच जणू ह्या निबंधांतून प्रत्ययाला येतो. मानवी मन हें गूढ खरेच; परंतु पुरुषी मनाचें मनोविश्लेषण आज शेंकडों वर्षे इतक्या विपुलतेनें आणि विविधतेनें होऊन गेलें आहे की, पुरुषाच्या सुष्ठु मनोरचनांचें चित्राकरण सर्वतोपकारें येऊन गेलें आहे. पुरुषांनी केलेलें स्त्रियांसंबंधीचें लिखाण, अपुरें आणि असत्य असण्याचा संभव असतांनाहि अजूनहि प्रमाणभूत धरण्याकडे वाचकाचा कल असतो, याला जबाबदार स्त्रीलेखकांची अल्पसंख्या असली तरी खुद्द स्त्रीलेखकांचा संकोच शेवटी जबाबदार आहे. सध्याचें वाङ्मय प्राधान्येकरून मनोविश्लेषणात्मक असल्यानें स्त्रीमनाचें गूढ स्वतः स्त्रीलेखिकांनीच निःसंकोचपणें उकलून दाखवावें अशी वाचकांची मुख्य अपेक्षा असते. लेखनाचा हेतू आणि प्रकार, ह्यादृष्टीनें स्त्रीलेखकांचे दोन गट आढळून येतात. एक चढाई-खोर पुरुषी थाटाचा; आणि दुसरा सहनशील विचारवंतांचा. पुरुषी थाटाच्या लेखिका पुरुषी भाषा बोलतील लिहितील, रूढीवर प्रखर हट्टे चढावतील, वरेरकरी नायिकेप्रमाणें पुरुषांनाच सर्वाबद्दल जबाबदार धरून त्यांच्या डोक्यावर चपल-प्रहार करतील, इतकेंच नव्हे तर मनोविश्लेषणाच्या इर्ष्या चढून उत्तान आणि विकृत स्वभावचित्रें रंगवतील. परंतु ह्या गटास एकंदर स्त्रीसमाजाचा प्रतिनिधी म्हणून मानतां यावयाचा नाही. दुसरा गट सर्व सामाजिक अन्यायांचे जुलूम अगतिकांच्या सहनशीलतेनें सहन करील, रूढींच्या ऐवजी रूढांना हट्टानें चिकटून राहणाऱ्या समाजाला व वेळीं स्वतःलाच दांप लावील, आधुनिक विचारानीं भयभीत होऊन जुन्या परंपरेकडे धावेल आणि चालीरीतींच्या स्वप्नांहि नसलेलीं नैतिक मूल्यें शोधून काढून नव्याजुन्यांच्या दरडीना जोडणारा सुवर्णमध्यमांचा पूल बांधण्याची खटपट करील. स्त्रीसमाजाची आजची मनोरचना, अज्ञान

परवशता, लक्षांत घेतली तर दुसरा गट हाच जवळ जवळ त्यांचे खरेखुरे विचार बोलून दाखवितो असें म्हणावे लागेल. सौ. शांताबाईंचे प्रस्तुतचे निबंध पाहिले तर त्यांना ह्या दुसऱ्या गटांत मोजावे लागेल. ' नेमधर्म ' हाच लेख घ्या. तांत्रिक धर्माचरणाच्या तावडींत सांपडलेल्यांनीं व्रतवैकल्ये, नेमधर्म, प्रसृत केले, आणि ईप्सितांच्या लोभांनीं बहुजनसमाजाने अंगिकारले, पण लेखिकेनें मनोनिग्रह, आत्मविकास, आरोग्यवर्धन, शिस्त, काटकपणा हीं साधण्यासाठी नेमधर्म प्रत्येकानें अवश्य पाळावेत असें सांगून, प्रदक्षिणा घालणें, नक्त करणें इत्यादि नियमधर्माची तरफदारी केली आहे. पण पुढें त्या लिहितात ' पण असले नियम सुशिक्षित बायका करू लागल्या तर मात्र तें हास्यास्पद ठरेल. ' (पृष्ठ ५३) " सुशिक्षितांनीं जुन्या नियमांत साष्टांग नमस्कार, प्राणायाम, आसन, वाचन, ज्ञानदान करणें-समाजसेवा करणें-असल्या नियमांची भर टाकावी. " (पृष्ठ ५७) धार्मिक संस्कारांचा पगडा स्त्रियांच्या मनावर विशेष असतो आणि तीच स्थिति लेखिकेचीहि दिसून येते. स्त्रीशिक्षणविषयक योजनेंत ' धर्मविधींकडेहि अवश्य लक्ष द्यावें. इल्लींच्या रूढ विधींना विचारपूर्वक वेगळें वळण देणें अवश्य आहे. " (पृ. २९) असें त्यांनीं सुचविलें आहे. एकंदरीत भावनांनीं लेखिका ही खात्रीनें एकंदर स्त्रीसमाजाची अधिकृत प्रतिनिधी गणली जाण्यास पात्र आहे.

लेखिकेच्या भावना जुन्या वळणाच्या असल्या तरी विचार आधुनिक आहेत आणि नवे विचार रूढ भावना न दुखतील अशा शब्दांनीं मांडण्यांत त्यांनीं दाखविलेला लेखनसंयम प्रशंसनीय आहे खास. वरचढपणाबद्दल कुणाहि सुशिक्षित स्त्रीनें पुरुषांचे शैलक्या शब्दांनीं वाभाडे काढले असते, आणि वेळीं चांभारपूजाहि बांधली असती; तोच भाव, तीच चीड लेखिकेनें मोठ्या समर्पकतेनें आणि विनयानें व्यक्त केली आहेत. " प्रत्येक वेळेला स्त्रीलाच नमवावयाचें यांत यत्किंचित् सुद्धा पुरुषार्थ नाही; बळी तो कान पिळी हें रानटी तत्त्वच त्यांत आहे " (पृ. ७४) " स्त्रीच्या कामाचें कौतुक पतीनें केलें नाही तर दुसरें कोण करणार ? " (पृ. ७६). जुन्या भावना नवीन विचारांच्या आंखणीत आणि उजळा देऊन मांडावयाच्या, आणि नव्या भावना चालू परंपरेच्या पोटांत अलगद भरावयाच्या, अशी लेखिकेची प्रमुख भूमिका दिसते. एकत्र कुटुंबपद्धतींतहि त्यांना चांगल्या घटना दिसतात, वाईट घटना दुरुस्त करण्याची

शक्यता वाटते आणि त्याचबरोबर विभक्त कुटुंबांतील गुणहि त्या कबूल करतात. असे विचार सकृदर्शनी धरसोडीचे दिसतीलहि. परंतु नव्या जुन्यांची सांगड घालून दोघांनाहि कालौधाबरोबर लोटित न्यावयाचें असें व्यापक ध्येय त्यांच्या पुढें त्यांनीं ठेवलेलें दिसतें. “ स्त्रियांचें काम घरांतल्या घरांत असतें, दिवसभर रावलें तरी सांगतां येत नाहीं, त्यांना कामाचा मोवदलाहि मिळत नाही म्हणून तें विनामूल्य समजलें जातें. ” (पृ. ७६) “ पत्नीचें तारुण्य नेहमीं टिकून राहावें असें जर प्रत्येक पतीला वाटत असेल, तर तिच्या करमणुकीसाठी पतीनें ऐपतीप्रमाणें तयार असलें पाहिजे; नाहीतर घरांतील एकसुरी कामकाजामुळें तिचें पूर्वीचें उल्लसित मन उदासीन होऊन ती पोक्त बनली तर त्याचा दोष कोणाकडे ? ” (पृ. ७७) असे हे विचार ह्याच नव्या जुन्या अशा भिन्न मनोरचनेचे द्योतक आहेत.

ही लेखिकेची भूमिका लक्षांत घेऊन पुस्तक वाचू लागले म्हणजे स्पष्टार्थापेक्षां गूढार्थाची ओळख पडते. तरी त्यांच्या लेखांत मनोविश्लेषण पुष्कळ ठिकाणीं अगदी स्पष्ट शब्दांतहि सांपडेल. ह्या दृष्टीनें संसारचित्र हा लेख मार्मिक आहे खास. ‘ कित्येक संसार पहावे तेव्हां एकादाच संसार सर्व वाजुनी रम्य दिसतो ’ असें बजावून संसारचित्रें विकल करणाऱ्या बऱ्याच घटना त्यांनी नमूद केल्या आहेत. “ वधूवरांच्या वयांत दहावारा वर्षांपेक्षां जास्त फरक असणें वाईट. वयोमानानें शरीर आणि मन यांत जे फेरवदल होत जातात, ते दोघांचे सारख्या प्रमाणांत झाले तर ठीक. नाहीतर वायको ऐन उमेदीत आणि नवरा उतार वयाचा ! म्हणजे त्यांचे जमावयाचें कसें ? ” (पृ. ७०) ‘ पत्नीनें गवाळपणा दाखवला कीं स्वारी रागावलीच ! पण रसिकपणाच्या भावना पतीलाच तेवढ्या असतात आणि पत्नीला नसतात असें आहे कां ? वाहेर जातांना अगदीं सूट, नेकटाय-कॉलर घालून शृंगार करावयाचा आणि घरीं आल्यावर पंचा किंवा अंगाच्या घाटाला शोभत नसली तरी पांढळ विजार किंवा चट्टी घालायची, अंगांत कांहींच घालायचें नाहीं किंवा अर्ध्या बाह्यांचा सदरा घालावयाचा ! त्यामुळे छातीवरलें व पुढच्या हातावरलें केसांचें किळसवाणें दृश्य दिसत असतें. डोकीचे केस विसकटलेले, घामधुळीनें मळलेला चेहेरा आणि सिगारेटच्या वासानें युक्त असें तोंड, ह्या सर्व गोष्टींचा वायकांना कंटाळा

वाटत नाही अशी कां पुरुषांची समजूत आहे ? ... पुरुषापेक्षां स्त्रियांचें मन हलुवार असतें, त्यांच्या भावना अधिक कोमल असतात, त्यांची रसिकता फार नाजूक स्वरूपाची असते, यासाठीं पुरुषांनीं फार जपलें पाहिजे ' (पृ. ७७) 'पतिपत्नींना सामाजिक आयुष्य जरूर असतें. एकमेकांत गुरफटून त्यांचें आयुष्य कंटाळवाणें होईल ' (पृ. ७९) ' परस्परांविषयीं दृढ श्रद्धा आणि विश्वास ठेवणें हें दोघांच्याहि मनस्वास्थ्याला जरूरीचे असतें. येवढ्या तेवढ्या गोष्टींवरून संशय धरून स्वतःचें मन पोखरल्यासारखें करावयाचें आणि मग मनाची खात्री करून घेण्यासाठीं एकमेकांवर देहळणी करावयाची, नोकरांना एकमेकांच्या पाळती-वर ठेवावयाचें किंवा एकमेकांना खोदून खोदून कुचकेनासके प्रश्न विचारावयाचे आणि रागवारागवी, चिडाचीड झाली कीं, मित्रमंडळीजवळ रडूनकडून गृहच्छिद्रें सांगत सुटावयाचें आणि निंदा करायची, यासारखी अजाणपणाची आणि आत्मघातकीपणाची दुसरी गोष्ट नाही. ' (पृ. ७९) सूक्ष्म निरीक्षण, मार्मिक सूचना, संयम आणि समतोलपणा, ह्या सर्वांचा सुंदर मिलाफ ' संसारचित्र ' ह्या लेखांत सांपडेल. हा लेख मात्र अपुरा वाटतो. स्त्रीपुरुष-विषयक सर्व बाबती लहानशा एका लेखांत कोंबल्या गेल्यामुळें विवेचनाला पुरा वाव मिळाला नाही. ह्याच एका लेखांतील मुद्यांवर संबंध पुस्तकाएवढा मजकूर लिहितां येण्यासारखा आहे. स्त्रियांच्या पासूनच्या जातीय अपेक्षा पुरुषांनीं अनेकप्रकारें स्पष्टपणें जाहीर केल्या असतां स्त्रियांनीं मूग गिळून स्वस्थ बसणें रास्त नव्हे. पुरुषांच्या अपेक्षा कुठल्या बाबतीत पुन्या होणें शक्य नाही, त्यापासून उत्पन्न होणाऱ्या प्रतिक्रिया कोणत्या आणि खुद्द स्त्रियांच्या अशा पुरुषा-बद्दलच्या अपेक्षा कोणत्या, स्त्री ही निर्बल, भावनारहित, केवळ उपभोग्य वस्तू आहे असें कल्पून पुरुषवर्गानें त्यांच्यावर लादलेल्या अपेक्षा कोणकोणत्या, किती आणि कशा चुकीच्या असतात हें अगदीं आधुनिक प्रकारच्या उघड मनोविश्लेषणात्मक लेखांनीं कुणी स्त्रीनें पुढें मांडलें पाहिजे. नव्याजुन्या आचार-विचारांची सारखीच दाट ओळख असणाऱ्या आणि त्यांचा मेळ पाडण्याची शक्यता पटणाऱ्या या लेखिकेसारख्या एखाद्या पोक्त विद्वषीनें हें महत्कार्य करणें जरूर आहे. सर्वांगसुंदर संसारचित्रें दुर्मिळ होत आहेत, पतिपत्नींतील असंतोष वाढत आहेत, संसार निरस आणि भीतिप्रद वाटूं लागले आहेत, अशा आणीबाणीच्या काळीं सर्व मुद्यांची स्पष्ट चिकित्सा वेळींच झाली नाही तर

समाजस्थैर्य नाहीसं होणार आहे. स्त्रिचें मन हें पुढपांना न उकलतां येणारें एक गोड गूढ आहे. तो त्याला जपण्यासाठीं धडपडत असतो, पण जपणूक कशांत आणि कशांनं होणार आहे, हेंच त्याला न उमगल्यामुळें पुढकळसे प्रमाद त्याच्या हातून घडतात. तेव्हां एकाद्या पोक्त विदूषीने निःसंकोच विवेचन करण्यासाठीं पुढें आलें पाहिजे. अशा प्रकारचें लिखाण हें निःसंशय मौल्यवान ठरेल.

लेखसंग्रहांत एकंदर अकरा लेखांचा समावेश केलेला आहे. संसारविषयक म्हणून ' संसारचित्र ' ह्या उत्कृष्ट लेखाचा उल्लेख प्रामुख्याने करावासा वाटतो. त्याच्या खालोखाल ' आमची विवाहसंस्था ' हा लेख असून पत्ररूपानें एका सुशिक्षित तःणीने विवाहविषयक आपले विचार पुढें मांडलेले आहेत. " शालिनी, आपल्याकडे घटस्फोटाची चाल नाही म्हणून वरून सारें स्थिरस्थावर दिसतें आहे. बाकी नीट पाहिलें तर सगळी घडी विस्कटलेली आहे " (पृ. ३८). ह्या एका वाक्यानेच आजच्या उध्वस्त संसाराचें चित्र उभें राहतें. ह्या लेखांत विवाहसंस्थेंतील दोष दाखवून ते घालविण्याचे उपायहि लेखिकेनें सुचविले आहेत. स्त्रीशिक्षणाची दिशा, ध्येय आणि तपशील काय असावेत, ह्यांचा उद्घापोह ' स्त्रीशिक्षणाची दिशा ' व ' स्त्रीशिक्षणविषयक योजना ' ह्या दोन लेखांत केला असून त्यातील विधायक सूचनांमुळें ते दोन्ही लेख विचारांना चालना देणारे आहेत. केवळ वाङ्मयविषयक असे " स्फूर्ति असते काय ? " " मुलें आणि काव्य, " आणि " समाजांतले कारागीर " हे तीन निबंध होत. स्फूर्तीचा अर्थ फक्त कविकल्पनेपुरता मर्यादित करण्याचें कारण समजत नाही. संशोधक, शास्त्रज्ञ, समाजसेवक, शिक्षक, ह्यांनाच काय परंतु आपल्या विद्येचा विक्रय करण्याच्या आरोपामुळें हीन समजल्या जाणाऱ्या वकील आणि डॉक्टर ह्यांनाहि स्फूर्ति होते, स्फूर्ति जरूर असते. कमल आणि सुंदरीचा चेहरा अगर नेत्र ह्यांची निर्वुद्ध व अद्वातद्वा संगती जोडून देणाऱ्या कवीपेक्षां भौक्तिकशास्त्र सिद्धांताच्या योगानें पदार्थाचे नवीन गुणधर्म शोधून काढण्याचे आणि त्यांचे नवीन ऋणानुबंध लावून नवीन घटना अगर वस्तू निर्माण करणाऱ्या संशोधक शास्त्रज्ञांची स्फूर्ति ही खात्रीनें उच्च हर्जाची, मूर्त महत्त्वाची समजली पाहिजे. ' मुलें व काव्य ' ह्या लेखांत शिशुसांदर्याबद्दल कवीचे विचार नमूद करून त्यांना विशेष रीतीनें जपण्याबद्दल उपदेश केला आहे. ' समाजांतले कारागीर ' हा एक लघुनिबंध असून तंत्र, भाषा, हेतू आणि रचना ह्या सर्व कुसोळ्या लावतांहि तो उत्कृष्ट

ठरेल. ' इंग्लंडमधील स्त्रिया ' ह्या लेखांत तेथील स्त्रियांनीं अधिकारप्राप्तीसाठीं केलेल्या यशस्वी प्रयत्नांचा इतिहास दिलेला असून ' उत्तिष्ठत, जाग्रत ! ' ह्या लेखांत भगिनींना आत्मोन्नति करून घेण्यासाठीं कळकळीचा उपदेश केलेला आहे. ' मुलींचा वारसाहक्क ' ह्या लेखांत एका कायदेशीर प्रश्नाचे व्यवहार, भावना, सामाजिक न्याय, ह्यांच्या मांडणीवरून केलेलें विवेचन उद्बोधक झालें आहे.

शांतिकुंज हा लेखसंग्रह वाचकांना आल्हाद देईल खरा परंतु नवीनच अपेक्षा त्यांच्या ठिकाणीं निर्माण करीलहि. वाचकांची वृत्ति लहान मुलांसारखीच असते. थोडा खाऊ हातावर ठेवला म्हणजे जसें त्यांच्या तोंडाला जास्तच पाणी सुटतें, तसेंच सुंदर लिखाण थोडेसेंच तोंडावर टाकण्यानें वाचकांची क्षुधा अधिकच वाढते. तेव्हां ती पुरी करण्याची जबाबदारी आणि जरूरी लेखिकेनें ओळखणें जरूर आहे. स्त्रियांच्या परवशतेला पुष्पांपेक्षां सुद्धां स्त्रियांचें अज्ञान आणि दुबळेपणाच जास्त जबाबदार आहेत, तेव्हां त्यांच्या भिन्न्या मनाला हुसप आणण्यासाठीं आणि त्यांना कार्यप्रवृत्त करण्यासाठींहि वरेच मुद्दे लेखिकेनें निबंधांतून विखुरलेले आहेत. खुद्द लेखिका ह्या आजच्या स्त्रीसमाजाच्या प्रामाणिक आणि कर्तव्याभिमुख प्रतिनिधी आहेत, तेव्हां त्यांच्या लिहिण्यांत स्त्रीसमाजाला बराच जिऱ्हाळा आढळेल आणि सुधारणांचे वरेच नवीन मार्ग सांपडतील, यांत शंका नाही. आयुष्यांत भल्याबुऱ्या प्रसंगांची धूळ खात असतां लेखक हा त्यांबून विचारांचे तेजःकण गोळा करीत असतो, सहानुभूतीच्या ओंजळीनें वाचकांना अर्पित असतो, उद्देश येवढाच कीं इतरांना फार धूळ खावी लागूं नये, सरळ मार्ग सांपडावा. खरोखरच वाचकांना सन्मार्ग सांपडला नाही तरी आपण आपलें बंधुकृत्य केलें, असें समाधान लेखक मिळवूं शकतो, स्वतःच्या जीविताचें सार्थक साधू शकतो. येवढी उच्च भूमिका सामाजिक प्रश्नावर विचार-प्रवर्तक लिखाण लिहिणाऱ्या लेखकाची असते. प्रस्तुत संग्रहांत ग्रथित केलेले विचारप्रवर्तक, कळकळीचे, समतोल बुद्धीनें लिहिलेले लेख अवश्य वाचनीय आहेत. लेखांची भाषा साधी व सुटसुटीत आहे.

हे लेख लिहिल्याबद्दल आणि आतां ते एकत्र छापून कायम टिकणाऱ्या पुस्तकस्वरूपांत प्रसिद्ध केल्याबद्दल सौ. शांताबाई नाशिककर यांचें अभिनंदन करणें जरूर आहे.

बडोदें, रंगपंचमी १

२८-३-४०

वासुदेव विनायक जोशी

आभारांजलि

राजरत्न वा. वि. जोशी हे एक विद्वान् साहित्यिक, वकील आणि शिवाय समाजसेवक असे असल्यामुळे, त्यांचा वेळ किती बहुमोल आहे हें सांगण्याची जरूरी नाही. त्यांतही एका सांसारिक अडचणीची भर पडली असतांही वेळांत वेळ काढून, माझ्या लेखसंग्रहाला मार्मिक प्रस्तावना लिहून दिल्याबद्दल मी त्यांना कितीही आभारांजलि अर्पण केल्या तरी त्या अपुन्याच पडणार आहेत.

श्री. ना. ल. कोकाटे यांनी निवळ धंद्याची दृष्टि न ठेवतां मला पुस्तक छपाईचे वावर्तीत साहाय्य केलें त्याबद्दल त्यांचेही आभार मानणें आवश्यकच आहे.

शांता नाशिककर.

अनुक्रमणिका

लेखाचें नांव	पूर्वमुद्रण कोठें व केव्हां ?	पान
१ स्फूर्ति असते काय ? ...	मनोरमा-एप्रिल १९२९	१
२ मुलें व काव्य ...	गृहलक्ष्मी-मार्च १९२८	६
३ स्त्रीशिक्षणाची दिशा ...	मन्वन्तर-एप्रिल १९३३	११
४ स्त्रीशिक्षणविषयक योजना...	सूर्यकांत-नोव्हेंबर १९३२	१४
५ आमची विवाहसंस्था ...	महिला मनोरंजन १९२७	३१
६ नेमधर्म ...	स्त्री-जून १९३१	५२
७ मुलींचा वारसाहक्क ...	स्त्री-एप्रिल १९३५	५७
८ संसारचित्र ...	स्त्री-मार्च १९३८	६४
९ इंग्लंडमधील स्त्रिया ...	उद्यम (महिला अंक) जाने. १९३८	८१
१० समाजांतले कारागीर ...	लेखनकाल १९४०	९०
११ उत्तिष्ठत, जाग्रत ! ...	झारापकर-जून १९३९	९६

शांतिकुंज

(जाति- मोहिनी. - जरी कुणा श्रीमंतांची०)

कूर निबिड आयुष्याचें रान चालतांना
अंधकार दुर्दैवाचा व्यापि दशदिशांना
बोंचतीं जिह्वारीं कांटे रक्तबिंदु गळती
भालू ते तैशीं घुबडें दावितात भीती
धार्येधार्य कितिदां रडलें, धैर्यही गळालें
सहाय्यार्थ कोणी येना, तुला आळवीलें
मंजुनाद तव वीणेचा देवि, ऐकियेला
प्रतिध्वनी हृदयांतरिं कीं तयाचा निघाला
देहभान विसरुनि गेलें, दुःखही निमालें
मग नसांनसांतुन वोरें सुखाचेंच खेळें
क्षणभरांत बदले सृष्टी जाहला प्रकाश
आंसवें गळालीं वृक्षां पोषितीं लतांस
कुंज हृदयहारी बनला शांति दे मनास
रक्तबिंदु सुमनें बनूनी करिति पखरणीस
जो प्रसाद देवि, प्रेमें तुवां अपियेला
मजसमान सुखवो सकलां पुरवि कामनेला.

दिसून येते. ऐतिहासिक कादंबऱ्यांना अनुकूल काल आतां उरला नसल्यानेच केवळ त्यांच्या “ साम्राज्यासाठी ” आणि “ कौमुदी ” ह्या दोन्ही कादंबऱ्यांची तितकीशीं बोलबाला होऊ शकली नाही. हरीभाऊंच्या काळांत ह्या सर्व कादंबऱ्या यथाक्रम प्रसिद्ध होत्या तर कदाचित् ऐतिहासिक कादंबऱ्यां-मुळेच त्यांना प्रसिद्धी जास्त लाभती आणि सामाजिक कादंबऱ्यांचा अनुक्रम खालींही लागला असता. कालाची अनुकूलता कादंबरीइतकी दुसऱ्या कोणत्याच वाङ्मयनिर्मितीला आणि प्रसिद्धीला लागत नसावी.

लेखिकेच्या मनोभूमिकेची थारेपालट जी कादंबऱ्यांतून उत्तरोत्तर होत गेलेली दिसते, तिचा परिपाकच जणू ह्या निबंधांतून प्रत्ययाला येतो. मानवी मन हें गूढ खरेच; परंतु पुरुषी मनाचें मनोविश्लेषण आज शेंकडों वर्षे इतक्या विपुलतेनें आणि विविधतेनें होऊन गेलें आहे की, पुरुषांच्या सुष्ठुदुष्ट मनोरचनांचें चित्रीकरण सर्वतोप्राकारें येऊन गेलें आहे. पुरुषांनीं केलेलें स्त्रियांसंबंधीचें लिखाण, अपुरें आणि असत्य असण्याचा संभव असतांनाहि अजूनहि प्रमाणभूत धरण्याकडे वाचकांचा कल असतो, याला जबाबदार स्त्रीलेखकांची अल्पसंख्या असली तरी खुद्द स्त्रीलेखकांचा संकोच शेवटीं जबाबदार आहे. सध्याचें वाङ्मय प्राधान्येंकरून मनोविश्लेषणात्मक असल्यानें स्त्रीमनाचें गूढ स्वतः स्त्रीलेखकांनींच निःसंकोचपणें उकलून दाखवावें अशी वाचकांची मुख्य अपेक्षा असते. लेखनाचा हेतू आणि प्रकार, ह्यादृष्टीनें स्त्रीलेखकांचे दोन गट आढळून येतात. एक चढाई-खोर पुरुषी थाटाचा; आणि दुसरा सहनशील विचारवंतांचा. पुरुषी थाटाच्या लेखिका पुरुषी भाषा बोलतील लिहितील, रूढीवर प्रखर हल्ले चढवितील, वरेरकरी नायिकेप्रमाणें पुरुषांनाच सर्वांबद्दल जबाबदार धरून त्यांच्या डोक्यावर चपल-प्रहार करतील, इतकेंच नव्हे तर मनोविश्लेषणाच्या इर्षेला चढून उत्तान आणि विकृत स्वभावचित्रें रंगवितील. परंतु ह्या गटास एकंदर स्त्रीसमाजाचा प्रतिनिधी म्हणून मानतां यावयाचा नाही. दुसरा गट सर्व सामाजिक अन्यायांचे जुलूम अगतिकांच्या सहनशीलतेनें सहन करील, रूढींच्या ऐवजीं रूढींना हृद्धानें चिक-टून राहणाऱ्या समाजाला व वेळीं स्वतःलाच दोष लावील, आधुनिक विचारांनीं भयभीत होऊन जुन्या परंपरेकडे धावेल आणि चालीरीतींच्या स्वप्नांहि नसलेलीं नैतिक मूल्यें शोधून काढून नव्याजुन्यांच्या दरडींना जोडणारा सुवर्णमध्यमांचा पूल बांधण्याची खटपट करील. स्त्रीसमाजाची आजची मनोरचना, अज्ञान,

परवशता, लक्षांत घेतली तर दुसरा गट हाच जवळ जवळ त्यांचे खरेखुरें विचार बोलून दाखवितो असें म्हणावें लागेल. सौ. शांताबाईंचे प्रस्तुतचे निबंध पाहिले तर त्यांना ह्या दुसऱ्या गटांत मोजावें लागेल. ' नेमधर्म ' हाच लेख घ्या. तांत्रिक धर्माचरणाच्या तावडींत सांपडलेल्यांनीं व्रतवैकल्यें, नेमधर्म, प्रसृत केले, आणि ईप्सितांच्या लोभांनीं बहुजनसमाजानें अंगिकारले, पण लेखिकेनें मनोनिग्रह, आत्मविकास, आरोग्यवर्धन, शिस्त, काटकपणा हीं साधण्यासाठीं नेमधर्म प्रत्येकानें अवश्य पाळावेत असें सांगून, प्रदक्षिणा घालणें, नक्त करणें इत्यादि नियमधर्माची तरफदारी केली आहे. पण पुढें त्या लिहितात ' पण असले नियम सुशिक्षित बायका करू लागल्या तर मात्र तें हास्यास्पद ठरेल. ' (पृष्ठ ५३) " सुशिक्षितांनीं जुन्या नियमांत साष्टांग नमस्कार, प्राणायाम, आसन, वाचन, ज्ञानदान करणें-समाजसेवा करणें-असल्या नियमांची भर टाकावी. " (पृष्ठ ५७) धार्मिक संस्कारांचा पगडा स्त्रियांच्या मनावर विशेष असतो आणि तीच स्थिति लेखिकेचीहि दिसून येते. स्त्रीशिक्षणविषयक योजनेंत ' धर्मविधींकडेहि अवश्य लक्ष द्यावें. हल्लींच्या रूढ विधींना विचारपूर्वक वेगळें वळण देणें अवश्य आहे. " (पृ. २९) असें त्यांनीं सुचविलें आहे. एकंदरीत भावनांनीं लेखिका ही खात्रीनें एकंदर स्त्रीसमाजाची अधिकृत प्रतिनिधी गणली जाण्यास पात्र आहे.

लेखिकेच्या भावना जुन्या वळणाच्या असल्या तरी विचार आधुनिक आहेत आणि नवे विचाररूढ भावना न दुखतील अशा शब्दांनीं मांडण्यांत त्यांनीं दाखविलेला लेखनसंयम प्रशंसनीय आहे खास. वरचढपणाबद्दल कुणाहि सुशिक्षित स्त्रीनें पुरुषांचे शैलक्या शब्दांनीं वाभाडे काढले असते, आणि वेळीं चांभारपूजाहि बांधली असती; तोच भाव, तीच चीड लेखिकेनें मोठ्या समर्पकतेनें आणि विनयानें व्यक्त केली आहेत. " प्रत्येक वेळेला स्त्रीलाच नमवावयाचें यांत यत्किंचित् सुद्धा पुरुषार्थ नाही; बळी तो कान पिळी हें रानटी तत्त्वच त्यांत आहे " (पृ. ७४) " स्त्रीच्या कामाचें कौतुक पतीनें केलें नाही तर दुसरें कोण करणार ! " (पृ. ७६). जुन्या भावना नवीन विचारांच्या आंखणीत आणि उजळा देऊन मांडावयाच्या, आणि नव्या भावना चालू परंपरेच्या पोटांत अलगद भरावयाच्या, अशी लेखिकेची प्रमुख भूमिका दिसते. एकत्र कुटुंबपद्धतींतहि त्यांना चांगल्या घटना दिसतात, वाईट घटना दुरुस्त करण्याची

शक्यता वाटते आणि त्याचबरोबर विभक्त कुटुंबांतील गुणाहि त्या कबूल करतात. असे विचार सकृदर्शनी धरसोडीचे दिसतीलहि. परंतु नव्या जुन्यांची सांगड घालून दोघांनाहि कालौघाबरोबर लोटीत न्यावयाचें असें व्यापक ध्येय त्यांच्या पुढें त्यांनीं ठेवलेलें दिसतें. “ स्त्रियांचें काम घरांतल्या घरांत असतें, दिवसभर राबलें तरी सांगतां येत नाहीं, त्यांना कामाचा मोवदलाहि मिळत नाही म्हणून तें विनामूल्य समजलें जातें. ” (पृ. ७६) “ पत्नीचें तारुण्य नेहमीं टिकून राहावें असें जर प्रत्येक पतीला वाटत असेल, तर तिच्या करमणुकीसाठीं पतीनें ऐपतीप्रमाणें तयार असलें पाहिजे; नाहींतर घरांतील एकसुरी कामकाजामुळें तिचें पूर्वीचें उलहसित मन उदासीन होऊन ती पोक्त बनली तर त्याचा दोष कोणाकडे ? ” (पृ. ७७) असे हे विचार ह्याच नव्या जुन्या अशा भिन्न मनोरचनेचे द्योतक आहेत.

ही लेखिकेची भूमिका लक्षांत घेऊन पुस्तक वाचूं लागलें म्हणजे स्पष्टार्थापेक्षां गूढार्थाची ओळख पटते. तरी त्यांच्या लेखांत मनोविश्लेषण पुष्कळ ठिकाणीं अगदी स्पष्ट शब्दांतहि सांपडेल. ह्या दृष्टीनें संसारचित्र हा लेख मार्मिक आहे खास. ‘ कित्येक संसार पहावे तेव्हां एकादाच संसार सर्व बाजूनीं रम्य दिसतो ’ असें वजावून संसारचित्रें विफल करणाऱ्या बऱ्याच घटना त्यांनीं नमूद केल्या आहेत. “ वधूवरांच्या वयांत दहाबारा वर्षांपेक्षां जास्त फरक असणें वाईट. वयोमानानें शरीर आणि मन यांत जे फेरबदल होत जातात, ते दोघांचे सारख्या प्रमाणांत झाले तर ठीक. नाहींतर बायको ऐन उमेदीत आणि नवरा उतार वयाचा ! म्हणजे त्यांचे जमावयाचें कसें ? ” (पृ. ७०) ‘ पत्नीनें गबाळपणा दाखवला की स्वारी रागावलीच ! पण रसिकपणाच्या भावना पतीलाच तेवढ्या असतात आणि पत्नीला नसतात असें आहे कां ? बाहेर जातांना अगदीं सूट, नेकटाय-कॉलर घालून झंगार करावयाचा आणि घरीं आल्यावर पंचा किंवा अंगाच्या घाटाला शोभत नसली तरी पोकळ विजार किंवा चड्डी घालायची, अंगांत कांहींच घालायचें नाहीं किंवा अर्ध्या बाह्यांचा सदरा घालावयाचा ! त्यामुळे छातीवरलें व पुढच्या हातावरलें केसांचें किळसवाणें दृश्य दिसत असतें. डोकीचे केस विसकटलेले, घामधुळीनें मळलेला चेहेरा आणि सिगारेटच्या वासानें युक्त असें तोंड, ह्या सर्व गोष्टींचा बायकांना कंटाळा

वाटत नाही अशी कां पुरुषांची समजूत आहे ? ... पुरुषापेक्षां स्त्रियांचें मन हलुवार असतें, त्यांच्या भावना अधिक कांमल असतात, त्यांची रसिकता फार नाजूक स्वरूपाची असते, यासाठीं पुरुषांनीं फार जपलें पाहिजे ' (पृ. ७७) 'पतिपत्नींना सामाजिक आयुष्य जरूर असतें. एकमेकांत गुरफटून त्यांचें आयुष्य कंटाळवाणें होईल ' (पृ. ७९) ' परस्परांविषयीं दृढ श्रद्धा आणि विश्वास ठेवणें हें दोघांच्याहि मनस्वास्थ्याला जरूरीचे असतें. येवढ्या तेवढ्या गोष्टींवरून संशय धरून स्वतःचें मन पोखरल्यासारखें करावयाचें आणि मग मनाची खात्री करून घेण्यासाठीं एकमेकांवर देहळणी करावयाची, नोकराना एकमेकांच्या पाळतीवर ठेवावयाचें किंवा एकमेकांना खोदून खोदून कुचकेनासके प्रश्न विचारावयाचे आणि रागवारागवी, चिडाचीड झाली कीं, मित्रमंडळीजवळ रडूनकडून गृहच्छिद्रें सांगत सुटावयाचें आणि निंदा करायची, यासारखी अजाणपणाची आणि आत्मघातकीपणाची दुसरी गोष्ट नाही. ' (पृ. ७९) सूक्ष्म निरीक्षण, मार्मिक सूचना, संयम आणि समतोलपणा, ह्या सर्वांचा सुंदर मिलाफ ' संसारचित्र ' ह्या लेखांत सांपडेल. हा लेख मात्र अपुरा वाटतो. स्त्रीपुरुष-विषयक सर्व बाबती लहानशा एका लेखांत कोंबल्या गेल्यामुळें विवेचनाला पुरा वाव मिळाला नाही. ह्याच एका लेखांतील मुद्यांवर संबंध पुस्तकाएवढा मजकूर लिहितां येण्यासारखा आहे. स्त्रियांच्या पासूनच्या जातीय अपेक्षा पुरुषांनीं अनेकप्रकारें स्पष्टपणें जाहीर केल्या असतां स्त्रियांनीं मूग गिळून स्वस्थ बसणें रास्त नव्हे. पुरुषांच्या अपेक्षा कुठल्या बाबतीत पुन्या होणें शक्य नाही, त्यापासून उत्पन्न होणाऱ्या प्रतिक्रिया कोणत्या आणि खुद्द स्त्रियांच्या अशा पुरुषांबद्दलच्या अपेक्षा कोणत्या, स्त्री ही निर्बल, भावनारहित, केवळ उपभोग्य वस्तू आहे असें कल्पून पुरुषवर्गानें त्यांच्यावर लादलेल्या अपेक्षा कोणकोणत्या, किती आणि कशा चुकीच्या असतात हें अगदीं आधुनिक प्रकारच्या उघड मनोविश्लेषणात्मक लेखांनीं कुणी स्त्रीनें पुढें मांडलें पाहिजे. नव्याजुन्या आचार-विचारांची सारखीच दाट ओळख असणाऱ्या आणि त्यांचा मेळ पाडण्याची शक्यता पटणाऱ्या या लेखिकेसारख्या एखाद्या पोक्त विद्वशीनें हें महत्कार्य करणें जरूर आहे. सर्वांगसुंदर संसारचित्रें दुर्मिळ होत आहेत, पतिपत्नींतील असंतोष वाढत आहेत, संसार निरस आणि भीतिप्रद वाटूं लागले आहेत, अशा आणीबाणीच्या काळीं सर्व मुद्द्यांची स्पष्ट चिकित्सा वेळींच झाली नाही तर

समाजस्थैर्य नाहीसं होणार आहे. स्त्रिचें मन हें पुरुषांना न उकलतां येणारें एक गोड गूढ आहे. तो त्याला जपण्यासाठी धडपडत असतो, पण जपणूक कशांत आणि कशांनं होणार आहे, हेंच त्याला न उमगल्यामुळें पुष्कळसे प्रमाद त्याच्या हातून घडतात. तेव्हां एकाद्या पोक्त विद्वषीने निःसंकोच विवेचन करण्यासाठी पुढें आलें पाहिजे. अशा प्रकारचें लिखाण हें निःसंशय मौल्यवान ठरेल.

लेखसंग्रहांत एकंदर अकरा लेखांचा समावेश केलेला आहे. संसारविषयक म्हणून ' संसारचित्र ' ह्या उत्कृष्ट लेखाचा उल्लेख प्रामुख्याने करावासा वाटतो. त्याच्या खालोखाल ' आमची विवाहसंस्था ' हा लेख असून पत्ररूपानें एका सुशिक्षित तरुणीने विवाहविषयक आपले विचार पुढें मांडलेले आहेत. "शालिनी, आपल्याकडे घटस्फोटाची चाल नाही म्हणून वरून सारें स्थिरस्थावर दिसतें आहे. बाकी नीट पाहिलें तर सगळी घडी विस्कटलेली आहे " (पृ. ३८). ह्या एका वाक्यानेच आजच्या उध्वस्त संसाराचें चित्र उभें राहतें. ह्या लेखांत विवाहसंस्थेतील दोष दाखवून ते घालविण्याचे उपायहि लेखिकेनें सुचविले आहेत. स्त्रीशिक्षणाची दिशा, ध्येय आणि तपशील काय असावेत, ह्यांचा उहापोह ' स्त्रीशिक्षणाची दिशा ' व ' स्त्रीशिक्षणविषयक योजना ' ह्या दोन लेखांत केला असून त्यांतील विधायक सूचनांमुळें ते दोन्ही लेख विचारांना चालना देणारे आहेत. केवळ वाङ्मयविषयक असे " स्फूर्ति असते काय ? " " मुलें आणि काव्य, " आणि " समाजांतले कारागीर " हे तीन निबंध होत. स्फूर्तीचा अर्थ फक्त कविकल्पनेपुरता मर्यादित करण्याचें कारण समजत नाही. संशोधक, शास्त्रज्ञ, समाजसेवक, शिक्षक, ह्यांनाच काय परंतु आपल्या विद्येचा विक्रय करण्याच्या आरोपामुळें हीन समजल्या जाणाऱ्या वकील आणि डॉक्टर ह्यांनाहि स्फूर्ति होते, स्फूर्ति जरूर असते. कमल आणि सुंदरीचा चेहरा अगर नेत्र ह्यांची निर्वुद्ध व अद्वातद्वा संगती जोडून देणाऱ्या कवीपेक्षां भौक्तिकशास्त्र सिद्धांताच्या योगानें पदार्थाचे नवीन गुणधर्म शोधून काढण्याचे आणि त्यांचे नवीन ऋणानुबंध लावून नवीन घटना अगर वस्तू निर्माण करणाऱ्या संशोधक शास्त्रज्ञांची स्फूर्ति ही खात्रीनें उच्च हर्जाची, मूर्त महत्त्वाची समजली पाहिजे. ' मुलें व काव्य ' ह्या लेखांत शिशुसौंदर्याबद्दल कवीचे विचार नमूद करून त्यांना विशेष रीतीनें जपण्याबद्दल उपदेश केला आहे. ' समाजांतले कारागीर ' हा एक लघुनिबंध असून तंत्र, भाषा, हेतू आणि रचना ह्या सर्व कसोठ्या लावतां हि तो उत्कृष्ट

ठरेल. ' इंग्लंडमधील स्त्रिया ' ह्या लेखांत तेथील स्त्रियांनीं अधिकारप्राप्तीसाठीं केलेल्या यशस्वी प्रयत्नांचा इतिहास दिलेला असून ' उत्तिष्ठत, जाग्रत ! ' ह्या लेखांत भगिनींना आत्मोन्नति करून घेण्यासाठीं कळकळीचा उपदेश केलेला आहे. ' मुलींचा वारसाहक्क ' ह्या लेखांत एका कायदेशीर प्रश्नाचे व्यवहार, भावना, सामाजिक न्याय, ह्यांच्या मांडणीवरून केलेलें विवेचन उद्बोधक झालें आहे.

शांतिकुंज हा लेखसंग्रह वाचकांना आल्हाद देईल खरा परंतु नवीनच अपेक्षा त्यांच्या ठिकाणीं निर्माण करीलहि. वाचकांची वृत्ति लहान मुलांसारखीच असते. थोडा खाऊ हातावर ठेवला म्हणजे जसें त्यांच्या तोंडाला जास्तच पाणी सुटतें, तसेंच सुंदर लिखाण थोडेसेंच तोंडावर टाकण्यानें वाचकांची धुधा अधिकच वाढते. तेव्हां ती पुरी करण्याची जबाबदारी आणि जरूरी लेखिकेनें ओळखणें जरूर आहे. स्त्रियांच्या परवशतेला पुष्पांपेक्षां सुद्धां स्त्रियांचें अज्ञान आणि दुबळेपणाच जास्त जबाबदार आहेत, तेव्हां त्यांच्या भिन्न्या मनाला हुरूप आणण्यासाठीं आणि त्यांना कार्यप्रवृत्त करण्यासाठींहि बरेच मुद्दे लेखिकेनें निबंधांतून विखुरलेले आहेत. खुद्द लेखिका ह्या आजच्या स्त्रीसमाजाच्या प्रामाणिक आणि कर्तव्याभिमुख प्रतिनिधी आहेत, तेव्हां त्यांच्या लिहिण्यांत स्त्रीसमाजाला बराच जिऱ्हाळा आढळेल आणि सुधारणांचे बरेच नवीन मार्ग सांपडतील, यांत शंका नाही. आयुष्यांत भल्याबुऱ्या प्रसंगांची धूळ खात असतां लेखक हा त्यांमून विचारांचे तेजःकण गोळा करीत असतो, सहानुभूतीच्या ओंजळीनें वाचकांना अर्पित असतो, उद्देश येवढाच कीं इतरांना फार धूळ खावी लागूं नये, सरळ मार्ग सांपडावा. खरोखरच वाचकांना सन्मार्ग सांपडला नाही तरी आपण आपलें बंधुकृत्य केलें, असं समाधान लेखक मिळवूं शकतो, स्वतःच्या जीविताचें सार्थक साधू शकतो. येवढी उच्च भूमिका सामाजिक प्रश्नावर विचार-प्रवर्तक लिखाण लिहिणाऱ्या लेखकाची असते. प्रस्तुत संग्रहांत ग्रथित केलेले विचारप्रवर्तक, कळकळीचे, समतोल बुद्धीनें लिहिलेले लेख अवश्य वाचनीय आहेत. लेखांची भाषा साधी व सुटसुटीत आहे.

हे लेख लिहिल्याबद्दल आणि आतां ते एकत्र छापून कायम टिकणाऱ्या पुस्तकस्वरूपांत प्रसिद्ध केल्याबद्दल सौ. शांताबाई नाशिककर यांचें अभिनंदन करणें जरूर आहे.

बडोदें, रंगपंचमी }
२८-३-४०

वासुदेव विनायक जोशी

आभारांजलि

राजरत्न वा. वि. जोशी हे एक विद्वान् साहित्यिक, वकील आणि शिवाय समाजसेवक असे असल्यामुळे, त्यांचा वेळ किती बहुमोल आहे हे सांगण्याची जरूरी नाही. त्यांतही एका सांसारिक अडचणीची भर पडली असतांही वेळांत वेळ काढून, माझ्या लेखसंग्रहाला मार्मिक प्रस्तावना लिहून दिल्याबद्दल मी त्यांना कितीही आभारांजलि अर्पण केल्या तरी त्या अपुन्याच पडणार आहेत.

श्री. ना. ल. कोकाटे यांनी निवळ धंद्याची दृष्टि न ठेवतां मला पुस्तक छपाईचे वावर्तीत साहाय्य केलें त्याबद्दल त्यांचेही आभार मानणें आवश्यकच आहे.

शांता नाशिककर.

अनुक्रमणिका

लेखाचें नांव	पूर्वमुद्रण कोठें व केव्हां ?	पान
१ स्फूर्ति असते काय ? ...	मनोरमा—एप्रिल १९२९	१
२ मुलें व काव्य ...	गृहलक्ष्मी—मार्च १९२८	६
३ स्त्रीशिक्षणाची दिशा ...	मन्वन्तर—एप्रिल १९३३	११
४ स्त्रीशिक्षणविषयक योजना...	सूर्यकांत—नोव्हेंबर १९३२	१४
५ आमची विवाहसंस्था ...	महिला मनोरंजन १९२७	३१
६ नेमधर्म ...	स्त्री—जून १९३१	५२
७ मुलींचा वारसाहक ...	स्त्री—एप्रिल १९३५	५७
८ संसारचित्र ...	स्त्री—मार्च १९३८	६४
९ इंग्लंडमधील स्त्रिया ...	उद्यम (महिला अंक) जाने. १९३८	८१
१० समाजांतले कारागीर ...	लेखनकाल १९४०	९०
११ उत्तिष्ठत, जाग्रत ! ...	झारापकर—जून १९३९	९६

शांतिकुंज

(जाति- मोहिनी. - जरी कुणा श्रीमंतांची०)

कूर निविड आयुष्याचें रान चालतांना
अंधकार दुर्दैवाचा व्यापि दशदिशांना
बोंचतीं जिह्वारीं कांटे रक्तबिंदु गळती
भाळू ते तैशीं धुवडें दावितात भीती
धार्येधार्य कितिदां रडलें, धैर्यही गळालें
सहाय्यार्थ कोणी येना, तुला आळवीलें
मंजुनाद तव वीणेचा देवि, ऐकियेला
प्रतिध्वनी हृदयांतरिं कीं तयाचा निघाला
देहभान विसरुनि गेलें, दुःखही निमालें
मग नसांनसांतुन वोरें सुखाचेंच खेळें
क्षणभरांत बदले सृष्टी जाहला प्रकाश
आंसवें गळालीं वृक्षां पोषितीं लतांस
कुंज हृदयहारी बनला शांति दे मनास
रक्तबिंदु सुमनें वनुनी करिति पखरणीस
जो प्रसाद देवि, प्रेमें तुवां अपियेला
मजसमान सुखवो सकलां पुरवि कामनेला.

शांतिकुंज निबंधपखरण

स्फूर्ति असते काय ?

: : १

स्फूर्ति वगैरे सब झूट आहे, आपलें स्तोम माजवण्याकरितां कवींनीं उगीच हें स्फूर्तीचें बंड माजवलें आहे, त्यांत विशेष कांहींच नाहीं असें कित्येक लोक म्हणत असतात.

कोणी म्हणतात कीं, स्फूर्ति म्हणजे मनाची आत्यंतिक एकाग्रता. ही जर स्फूर्तीची व्याख्या असेल तर गणितज्ञांना अत्यंत कठिण उदाहरणें सोडवितांना स्फूर्तीच होते कीं काय ? कारण एकाग्रतेशिवाय कठिण उदाहरण सुटतच नाही.

इतकेंच काय पण सर्वच शास्त्रज्ञांना मानसिक एकाग्रतेची आवश्यकता असते. मनाची आत्यंतिक एकाग्रता झाली नाही तर त्यांना जगाची कोडीं उलगाडतां कशी येतील ?

पण म्हणून याला कांहीं स्फूर्ति म्हणत नाहीत.

कांहीं म्हणतात की, डोक्यांत एकाद्या वस्तूविषयी अतिशय विचार येऊ लागले म्हणजे मनुष्याला ते सहन होत नाहीत. ते बाहेर टाकावे अशी त्याला तीव्र इच्छा उत्पन्न होते आणि मग स्फूर्ति होऊन काव्याचा उदय होतो.

स्फूर्तीविषयी आणखी एक असें मत आहे की, एकादें शोकजनक किंवा आनंदकारक दृश्य पाहिलें म्हणजे मनोभावना उचंबळून येतात. भावना अतिशय उत्कट झाल्या म्हणजे स्फूर्ति होते. ही स्फूर्तीची व्याख्या पुष्कळ लोक ग्राह्य समजतात.

या व्याख्येविरुद्ध कांहीं असें विचारतात की, आईच्या मांडीवर तिचें मूल मृत होऊन पडलें असतां तिच्या शोकाला भरती येते. ज्या दुःखाला सीमा नाही असें तें दुःख असतें. त्यावेळीं मातेच्या भावना उचंबळून आलेल्या असतात. पण अशा स्थितींत तिला स्फूर्ति होत नाही. वास्तविक वरच्या व्याख्येप्रमाणें स्फूर्ति होऊन काव्य उत्पन्न व्हावें, परंतु तसें होत नाही. म्हणून भावनांचें उत्कटत्व हें स्फूर्तीचें कारण असें म्हणणें चूक होय.

पण ही व्याख्या कांहीं निखालस चुकीची नाही. ती अपूर्ण आहे इतकें मात्र खरें. त्यांतील जो चुकीचा भाग आहे त्यावर वरील आक्षेप लागू पडण्यासारखा आहे. स्फूर्तीच्या वर आणखी ज्या दोन व्याख्या केलेल्या आहेत त्याही अर्धवटच आहेत.

केवळ भावनांचें उत्कटत्व याला स्फूर्ति म्हणतां येणार नाही. हर्षशोकादिकांनीं भावना अतिशय उचंबळून आल्या असतां स्फूर्ति होणेंच अशक्य आहे. मांडीवर मेलेलें मूल असतांना काय किंवा नवसासायासांनीं झालेल्या पुत्रजन्मोत्सवानें काय मन भोंवण्यांत सांपडल्याप्रमाणें झालें असतां स्फूर्ति होईल तरी कशी ?

भावनांचें उत्कटत्व स्फूर्तीला जितकें आवश्यक आहे तितकेंच विचारांचें उत्कटत्वही आहे. विचारांचें उत्कटत्व होण्यास मनाची तल्लीनता व्हावी लागते. हृदय आणि मेंदू, भावना आणि विचार यांचा जेव्हा गोड मिलाफ होतो तेव्हांच स्फूर्ति होते. मन शोकरसांत, आनंदरसांत किंवा प्रेमरसांत बुडून गेलें असतां विचारांना वाचव नसतो. त्यावेळीं मन वेडें बनलेलें असतें. भोंवऱ्यांत सांपडलेल्या जलबिंदूप्रमाणें हजारां विचार येतात आणि मस्तक भ्रमवून टाकतात.

संथपणें वहात जाणाऱ्या नदीप्रवाहाप्रमाणें जेव्हां विचारांचा ओघ असतो तेव्हां स्फूर्ति होते. या वेळीं भावना उत्कट असूनही मनुष्य विचार करण्यास पूर्णपणें समर्थ असतो. या वेळीं मनांत शोकदायक विचार जरी असले तरी मन एकप्रकारच्या आनंदानें भरून गेलेलें असतें; पण हा आनंद देखील शांतस्वरूपाचा असतो.

अजविलाप वाचीत असतां वाचकाला दुःख होतें. तरीसुद्धां वाचनापासून आनंद होतो. महाश्वेतेला झालेल्या शोकाचें वर्णन हृदय हलवून सोडतें; पण तरी देखील आपण तो भाग पुन्हां पुन्हां मोठ्या आवडीनें वाचीत असतो. याचें कारण असें की, त्या दुःखांत रम्यपणा असतो.

मेलेलें मूल मांडीवर असतां मातेला काव्य सुचत नाही. परंतु कांहीं कालानें या प्रसंगाचें स्मरण होऊन तिला दुःख होतें. या स्मरणसमयीं तिला स्फूर्ति होणें अगदीं शक्य आहे. या वेळीं तिचें दुःख स्मृतिरूप असतें आरशांत मनुष्याचें प्रतिबिंब पडलें असलें तरी त्यामुळे आरशाला कांहीं विकृति होत नाही. मग पुढें उभ्या असलेल्या मनुष्यानें वाटेल तितकी हालचाल केली तरी आरसा जशाचा तसाच रहातो. त्याचप्रमाणें प्रथम झालेल्या शोकाचें हें स्मृतिरूप दुःख निवळ प्रतिबिंब असल्यामुळे मनाची खरी शांतता त्यामुळे दळत नाही. इतकेंच नव्हे तर या वेळच्या दुःखांत एक प्रकारचा मोहकपणा असतो. म्हणूनच नव्या नव्या रम्य कल्पना सुचून स्फूर्ति होते.

कवि यावेळीं एकाद्या नटाप्रमाणें आणि त्याच वेळीं प्रेक्षकाप्रमाणें वागत

असतो. “ एकच प्याल्यांतील ” सिंधूची भूमिका वठवतांना रा. बालगंधर्वांची सिंधूशी एकतानता झालेली असते; पण आपण खरोखरी सिंधू नाही ही जाणीव त्यांच्या अंतर्दुर्मी असतेच. तशी जाणीव त्यांना न रहाती आणि ते खरोखरच्या दुःखांत बुडून गेले असते तर त्यांना पुढील वाक्ये सुचली नसती आणि त्यांचे हावभावही इतके रम्य झाले नसते. खरोखरचें दुःख पाहण्यांत कांहीं आपल्याला मजा वाटत नाही; पण हें कृत्रिम दुःख पाहण्यासाठीं मात्र आपण पुन्हां पुन्हां जातो.

महाश्वेतेच्या शोकाचें वर्णन करतांना बाणकवि स्वतःच महाश्वेतेची भूमिका मनानें वठवीत होता. देहानें स्वस्थ निजलें असूनही आपण सुतावस्थेंत नानाप्रकारचे व्यवहार करीत असतो. तशीच यावेळीं कवीची अवस्था असते. स्वतःचें पूर्वीचें दुःख वर्णीत असतासुद्धां कवि आपली स्वतःची मागली भूमिका—खरोखरी दुःखभरांत असल्या वेळची—वठवीत असतो, आणि शिवाय प्रेक्षकाचेंही काम करून भूमिका चांगली उतरल्यास आनंद अनुभवित असतो.

पण यावेळीं त्याचें दुःख अती तीव्र स्वरूपाचें झालें, विचाराला अवसर न राहतां मन व्याकुळ होऊन गेलें तर अर्थातच स्फूर्ति होणार नाही.

नुसत्या भावना उचंबळून आल्यानें केव्हांच चांगलें काव्य होणार नाही. नाही तर शोकभरांत मनुष्य कित्येक वेळां कांहींतरी बोलतो. ते शब्द ऐकवत नाहीत इतका त्यांत शोक भरलेला असतो, त्या बोलण्यालाच काव्य म्हणण्याची आपत्ती ओढवेल. विचार विस्काळित असतां असंबद्धपणें बोललेल्या वाक्यांना कुणी काव्य म्हणेल कां ?

अलीकडे कांहीं लोकांना कवितेंत चुकीची शब्दयोजना करण्याचें खूळ लागलें आहे. कविता निर्दोष झाली कीं भावनांचें उत्कटत्व कवितेंत उतरल्याचें सिद्ध होत नाही अशी यांची समजूत असते, पण ती अगदीं चुकीची आहे.

स्फूर्ति होते त्यावेळीं बुद्धि आपल्या संपूर्ण तेजानें प्रकाशित असते. उत्कट भावना आणि तीव्र बुद्धि या जोडीनें काम करीत असतात. बुद्धि आणि

भावना या दोघी आपली मर्यादा उलंघन न करतां आपापलें सौंदर्य यथाशक्ति प्रगट करतात आणि एकमेकींचेही सौंदर्य खुलवितात. म्हणूनच एरवीं न सुचणारी सुंदर आणि रसोत्कर्षक शब्दसंपत्ति यावेळीं आठवते; मनाला चटक लावणाऱ्या रम्य कल्पना सुचतात; शब्दालंकार आणि रसालंकार यांचा मधुर मिलाफ होऊन गोड, निर्दोष आणि उत्कृष्ट कविता निर्माण होते.

उत्तम बुद्धिवैभव फारच थोड्यांच्या वाट्याला येतें. कोमल मनोभावनाही फारच थोड्या लोकांना असतात. अशा या दोन मौल्यवान् गोष्टींचा एका माणसाच्या ठायीं वास घडणें फारच कठिण. आणि त्यांत या दोघींचा मधुर मिलाफ होणें म्हणजे कपिलापट्टीचा योगच म्हणावयाचा. अशी वस्तुस्थिति असतां स्फूर्ति म्हणजे कांहीं दैवयोगानें होते असें म्हटलें तर त्यांत अतिशयोक्तीचें काय आहे ? आणि उत्तम कवि शास्त्रवेत्त्यापेक्षांही वरिष्ठ दर्जाचा असें आजपर्यंत जग मानीत आलें त्यांत तरी चूक काय आहे ?

पूर्वींचे लोक पाऊस आला कीं देवाची कृपा समजत आणि अवर्षण पडलें कीं देव कोपला असें म्हणत. आतां शास्त्रज्ञांनीं शोध लावले आहेत. पाऊस येण्यांत देवाचा कांहीं देखील संबंध नाही. पाण्याचे ढग होतात, ऊणतेनें ते वितळतात, पाऊस येतो, सर्व गोष्टीं अगदीं साध्यासुध्या आहेत असें ते सांगतात. पण मजीं लागेल तेव्हां मेघांना आज्ञा करून पाऊस तर त्यांना आणतां येत नाही ना ? ‘ येरे येरे पावसा ’ म्हटल्यानें पाऊस येत नाही किंवा ‘ नको पडूं ’ म्हटल्यानें थांबत नाही. त्याची मजीं लागेल तेव्हांच तो येतो आणि जातो. (कृत्रिम पाऊस आणला तरी तो निष्कृष्ट दर्जाचाच ठरणार.) त्याचप्रमाणे स्फूर्तीला ये म्हणून आळवल्यानें ती येत नाही किंवा आतां नको म्हटलें तरीं यावयाची रहात नाही.

स्फूर्ति अशी अशी होते, त्यांत सरस्वतीदेवीच्या प्रसादाचा किंवा कोपाचा कांहीं संबंध नाही असें म्हटलें तरी स्फूर्ति होणें न होणें कांहीं कोणाला साध्य होत नाही. मानवी सामर्थ्याबाहेरची ती गोष्ट आहे. स्फूर्तीला बळीनें ओढून आणलें तर नीरस काव्य निपजतें. स्फूर्ति स्वखुशीनें आली तरच उत्तम काव्य-

निर्मिती होते. एकाच कवीचें एक काव्य उत्कृष्ट आणि दुसरें निकृष्ट होण्याचें कारण तरी हेंच आहे.

आणि म्हणून स्फूर्ति दैवी प्रसादानें होते असे म्हणण्याचा प्रघात पडला आहे. खऱ्या स्फूर्तीचा अनुभव फारच थोड्यांना येतो—अगदीं फारच थोड्यांना येतो. कोट्यावधि लोकांत मिल्टन किंवा टागोर यांच्यासारख्या दोनचार भाग्यवान लोकांनाच ती लाभते. तरीसुद्धां त्यांच्यावर तिचा नेहेमीच अनुग्रह होतो असें नाहीं. तिच्या अवकृपेमुळें त्यांच्यासारख्यांचींही कांहीं काव्यें नीरस होतात.

पुष्कळसे लोक स्फूर्तीला बळेनें ओढून आणण्याचा प्रयत्न करतात. स्फूर्तीचें त्यांना फार तर ओझरतें दर्शन घडतें. या वेळीं स्फूर्ति जणूं तोंडावर शिर-क्षिरीत अवगुंठन घेऊन येते; पण तें न कळून खऱ्या स्फूर्तीचें दर्शन झालें असें समजून स्फूर्ति आणणें न आणणें आपल्या हातांत आहे असें हे लोक प्रतिपादीत असतात.

इतरेज्जन स्फूर्ति वगैरे सव झूट आहे असें कंठशोष करून सांगत असतात. आंधळ्याला सूर्य दिसला नाहीं म्हणजे जसा कांहीं सूर्य नसतोच !

मुलें व काव्य

: : २

शशिकला आकाशांत चमकूं लागली कीं, सागर जसा उचंबळूं लागतो तसेंच, सौंदर्य [केवळ दैहिक नव्हे] पाहिलें कीं, कविद्वयावर आनंदोर्मि उसळून येतात आणि त्या काव्यरूपानें बाहेर पडतात. आजपर्यंत कितीतरी कविश्रेष्ठांनीं बालकांविषयीं मनोहर कविता रचलेल्या आहेत.

मुलांच्या ठिकाणीं असें काय बरें आकर्षक सौंदर्य आहे कीं, ज्याचें दर्शन झाल्यामुळें कवीला इतका आनंद होऊन तो आनंद इतरांनीं लुटवा

अशी त्याला इच्छा होते? आकाशांत हंसणाऱ्या तारकांचें, सरोवरांतील कमलांचें किंवा वृक्षवेलींवरील पुष्पांचें आणि त्यांवर विहार करणाऱ्या पक्ष्यांचें जें सौंदर्य—तेंच तें सौंदर्य होय ! या सर्वांपाशीं जी सहजमनोहरता आणि निष्पापता असते तीच बालकांजवळही असते. खरोखरी पाहतां, शैशवावस्थेंत मुलांचें निसर्गानिर्मित पदार्थांशींच अधिक साम्य असतें. पुढें तीं, जसजशीं मोठीं होत जातात तसतशीं, निसर्गापासून लांब लांब जाऊन इतर मनुष्यां-सारखीं बनतात. प्रौढावस्थेंत सहसा न सांपडणारी निष्पापता बालकांचें ठिकाणीं नेहमींच आढळून येते आणि बालकांच्या ज्ञानवृद्धीबरोबर या गुणाचा लोप होत जातो. म्हणजे, अज्ञान हेंच त्या गुणांना पोषक झालेलें असतें. आंग्लकवि शेले यानें चंडोल पक्ष्याविषयीं

“ Shadow of annoyance

Never came near thee ”

(दुःखाच्या छायेचा तुला कधीं स्पर्शही झालेला नाही) असें जें म्हटलें आहे किंवा केशवसुतांनीं फुलपांखराला उद्देशून

“ असे यास कां चिंता कांहीं ?

यास ‘ उद्या ’चा विचार नाही. ”

असें म्हटलें आहे तें बालकाविषयींही खरें आहे.

पण, या अज्ञानामुळेच तर बालकांना निर्मेळ आनंदरसाचा आस्वाद घेतां येतो. मग, असें असतां, ग्रे कवीप्रमाणें

“ Thought would destroy their paradise;

.....Where ignorance is bliss,

‘ Tis folly to be wise. ”

(विचारांमुळे त्यांच्या स्वर्गीयसुखाचा नाश होईल. अज्ञानामुळेच आनंद मिळत असतां, ज्ञानाची हांव धरणें मूर्खपणाचें आहे) असें म्हटल्यास, त्यांत विशेष तें काय विघडलें ? आणि असल्या आनंदाकडे बघून, ज्ञानवृद्ध आणि दुःखवृद्ध कवीनें आशाव्याकुल चित्तानें “ रम्य तें बालपण देई, देवा फिरुनि ”

अशी करुणा भाकली तर, त्यांत आश्चर्य तें काय ? आपलें रम्य बालपण
आठवून वर्डस्वर्थ म्हणतो,

“ There was a time when.....
.....Every common sight,
To me did seem
Apparelled in celestial light,
The glory and the freshness of a dream ”

(माझ्या आयुष्यांत अशी एक वेळ होती कीं, ज्यावेळीं माझ्या दृष्टीला
प्रत्येक वस्तू दिव्यसौंदर्ययुक्त आणि स्वानाप्रमाणेच नाविन्यपूर्ण व रम्य भासत
असे.) पण अनुभवाचीं शस्त्रे वोंचून घायाळ झालेल्या हृदयाला जिकडे
तिकडे असा मनोरम देखावा कसा दिसणार ? वर्डस्वर्थ हळहळून म्हणतो कीं,
बालपणीं जशी सृष्टि होती तशीच आतांही आहे पण

“ But yet I know, where'er I go,
That there hath past away
a glory from the earth ”

(पण आतां जिकडे जावें तिकडे जगांतील रम्यपणांत कांहींतरी कमतरता
आल्याचें मला आढळून येतें)

अशी स्थिति झाली असतां, रानावनांतून दिवसभर चालून चालून दम-
लेल्या प्रवाशाला, रात्र पडली तरी, मनुष्यवस्तीचें चिन्ह नाहीसें पाहूनसुद्धां
आपल्याला कुठेंच विश्रांतिस्थान मिळणार नाही काय अशा भीतीनें व्यापलेलें
असतां, जरा पुढें गेल्याबरोबर एकाद्या दिव्याचा प्रकाश दिसून जसा आनंद
होईल आणि त्याच्या नेत्रांना तो प्रकाश जसा आकर्षून घेईल तसाच आनंद,
या कण्टकमय जगाचा प्रवास करतां करतां गांजलेल्या आणि सुखाविषयीं
निराश पावलेल्या कवीला बालकाकडे पाहून होतो. पापें पाहून विटलेल्या
त्याच्या मनाला बालक निसर्गप्रमाणेच सहज आपल्याकडे ओढून घेतें.

जेथें मनुष्याचा वासदेखील नाही तेथेंच आनंदाआनंद असतो असें म्हण-

णान्या बायरनसारख्या मनुष्यद्वेष्यालासुद्धां बालकें आनंदवीत असत हें लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे. त्यानें आपल्या चाइल्ड हॅरल्डविषयीं म्हटलेलें त्याला स्वतःला पूर्णपणें लागूं पडलें असतें.

“ And he had learned to love,
The helpless looks of blooming infancy,
Even in its earliest nurture ”

परंतु, जगाच्या बाजारांत कोठेंहि न मिळणारा आनंदाचा अमोल ठेवा, सूर्यप्रकाशाप्रमाणेंच, आपण सज्जनदुर्जनांना सारखाच लुटीत आहों याची त्या विचार्यांना जाणीवही नसते. असली ही स्वर्गीय वृत्ती बालकांजवळ आली तरी कुठून ? साधुसंतांनासुद्धां दुःसाध्य अशी ही स्वर्गीय संपत्ति जन्मल्याबरोबर त्यांच्या संग्रहीं कशी आली ? मनुष्यांजवळून खास नव्हे ! मग, हें गहन गूढ आहे तरी काय ?

तेंच गहन गूढ उकलण्यासाठीं कवी आजवर आटोकाट प्रयत्न करीत आले आहेत. अगदीं बास्यावस्थेंतील स्मृति कोणालाच नसल्यामुळें, या शोधासाठीं लंगड्या कल्पनेलाच पाठविणें प्राप्त होतें. कवी आपल्या कल्पनांना स्वैरसंचार करूं देऊन, आपापल्या मताप्रमाणें त्याचा निश्चित अर्थ काढण्याचा प्रयत्न करतात. तरी शेवटीं, गूढांतील गूढ अशा त्या परमेश्वराकडे बोट दाखवूनच त्यांना स्वस्थ वसावें लागतें.

वर्डस्वर्थचें म्हणणें असें आहे:—

“ The soul that rises with us,
.....
.....Cometh from afar:
Not in entire forgetfulness,
But trailing clouds of glory
do we come
From God who is our home:
Heaven lies about us in our infancy !
Shades of the prison-house begin to close
Upon the growing boy ”

(आपला आत्मा परमेश्वराजवकून आपली विजयपताका फडकवीतच येतो. त्याला पूर्वस्मृति असते. प्रथम बालकाला स्वर्गवासाचा अनुभव मिळतो परंतु ते जसजसे मोठे होतें तसतसे केंदेंत पडल्याप्रमाणें होतें.)

टागोरांचीही अशीच कल्पना आहे. त्यांनीं लिहिलें आहे, “ If baby only wanted to, he could fly up to heaven this moment. ” (बालकानें मनांत आणलें तर, त्याला केव्हांच स्वर्गलोकीं उडून जातां येईल.) पण, आपल्या अस्तित्वाविषयी लोकांची खात्री करून देऊन, निष्पापतेवरच सर्व सुख अवलंबून आहे असें दाखविण्याकरितांच जणू परमेश्वर बालकांना पाठवतो आणि प्रथम ते उत्साही देवदूत आपलें काम यथाशक्ति बजावीत असतात. परंतु, पुढें त्यांचीच अवस्था काय बरे होतें ? त्या दीनदयाळ परमेश्वरानें खार्धान केलेली सुखसंपत्ति ते हरवून बसतात. आपल्या शुद्ध आत्म्याची त्यांना ओळखही पटेनाशी होते.

“ He whom I enclose with my name is weeping in this dungeon. I am ever busy building this wall all around; and..... I lose sight of my true being. ”

(माझ्या आत्म्याभोंवतीं मी तुरंग घातल्यामुळे तो रडत बसला आहे. माझें खरें स्वरूप मला दिसेनासें झालें आहे.)

मग दुःखांनीं तळमळत असतां, मनुष्याला ईश्वराच्या अस्तित्वाविषयी देखील शंका येऊं लागते ! पण अशा वेळीं बालकाकडे पाहून आपणही पूर्वीं असेंच निष्पाप आणि सुखी हातो अशी त्याला जाणीव होऊं लागते.

ही जाणीव सदोदित मनांत ठेऊन जर सर्वांनीं बालकाला शिकविलें तर किती उत्तम होईल ! आपल्या भोंवतालच्या मनुष्यांकडे पाहूनच, तीं त्यांच्याप्रमाणें बनण्याचा प्रयत्न करीत असतात. म्हणजे, त्यांना सुखी किंवा दुःखी करणें हें भोंवतालच्या माणसांच्या आणि विशेषतः आईच्या हातीं असतें. म्हणून, ज्यांना पूर्वपुण्याईमुळे बालकें लाभतात त्यांना टागोरांच्याच शब्दांत विनंति आहे कीं,

“ Bless this little heart, this white soul that has won the kiss of heaven for our earth.....He has come into this land of a hundred crossroads.....He will follow you, laughing and talking, and not a doubt in his heart. Keep his trust, lead him straight and bless him.” (या निष्पाप बाळाला आशीर्वाद द्या. वांकड्यातिकड्या शेंकडें वाटा असलेल्या या जगांत तें निःशंक मनानें हंसत खिदळत तुमच्यामागें येईल तेव्हां त्याचा विश्वासघात करूं नका तर, त्याला योग्य मार्ग दाखवा.)

स्त्रीशिक्षणाची दिशा

: : ३

एखाद्या गृहस्थानें परमार्थसाधनाच्या हेतूने सहस्रभोजनें सुरू केलीं कीं पोयार्थी भटाभिश्चुकांची धांवपळ सुरू होते. क्षुधाशमनासाठीं ते सर्व हपापल्याप्रमाणें झाले असल्यामुळें चांगल्या वाईटांचा विचार त्यांना नसतो. कसलेंतरी वरेंवाईट जेवण मिळून पोटा भरलें कीं त्यांत त्यांचें समाधान असतें. पुन्हां सहस्रभोजनांत गोडधोड काहींतरी असतेंच आणि शिवाय दक्षिणा वर ! अगदीं अशीच सध्यां आमची गत झालेली आहे. इंग्रजांनीं हिंदुस्थानांत शिक्षणसंस्था उघडल्या आणि शिक्षणार्थी स्त्रीपुरुषांची त्यामध्यें दाटी होऊन गेली. ज्ञानसंपादन आणि पुढें नोकरीची आशा. प्रथम उच्चशिक्षण घेतलेल्या लोकांना मानसन्मान आणि पैसा यांचा चांगला लाभ झाला. तें बघून ज्ञानसंपादनापेक्षांही नोकरीच्याच आशेनें बहुतेक लोक शिक्षण घेऊं लागले. आणि अती झाल्यामुळें सर्व माती होऊन शेकडों लोक शिक्षण घेऊनही बेकार राहूं लागले आहेत.

सहस्रभोजनांत फुकट जेवावयाचें असल्यामुळें अन्नाच्या चांगलें वाईट-

पणाचा विचार अयोग्य ठरेल. उपाशीपोटीं वाईट अन्न गोड करून घेण्यांतच हित असतें. प्रथम लोकांनीं जें शिक्षण मिळालें तें घेतलें. अडीअडचणीच्या प्रसंगां खाणावळींत मनुष्य जेवला तर त्यांत अयोग्य कांहींच नाहीं. पण पैसे भरून उपाशी रहावें लागलें तर पैसे देण्यांत शहाणपणा काय ?

उच्चशिक्षणासाठीं वाटेल तितका पैसा ओतूनही पोटाचें साधन मिळत नाहीच. ही परिस्थिति पुरुषांची झालेली आहे. असें असूनही स्त्रिया त्यांचाच किता गिरवीत आहेत यांत काय बरं अर्थ आहे ? सध्यां स्त्रियांना जें उच्च शिक्षण मिळत आहे ते अगदीं अयोग्य आहे हें अनुभवानें कळून आल्यावरही मुलींना योग्य शिक्षण देण्यासाठीं समाजानें खटपट करूं नये काय ?

केवळ ज्ञानार्जनासाठीं उच्च शिक्षण घेणारे पुरुष जसे क्वचित् तशाच स्त्रियाही क्वचित्च. नोकरी किंवा योग्य स्थळ हे दोन हेतू त्या शिक्षणांत प्रामुख्यानें असतात. आणि विचार करतां हे दोन्ही हेतू सध्यांच्या शिक्षणानें सफळ होत नाहीत. सध्यां जरी मुलींना नोकऱ्या मिळत असल्या तरी उच्चशिक्षित मुलींची संख्या वाढली कीं पुरुषांप्रमाणेंच स्त्रियांतही बेकारी वाढेल हें उघड आहे. याकरतां सगळ्यांनीं एकजात उच्चशिक्षण न घेतां वेगळ्या वेगळ्या धंद्यांचें शिक्षण घेतलें तर तें इष्टच होय.

सध्यांचा एकसुरी शिक्षणक्रम बदलून त्यांत योग्य त्या सुधारणा घडवून आणण्याची वेळ येऊन ठेपलेली आहे. डोळेझांक करून चाललें आहे तें चालूं दे, असें म्हणून कांहीं फायदा नाही.

या हेतूला पोषक अशा योग्य शिक्षणसंस्था नाहीत हें खरें आहे. पण मागणी आली कीं पुरवठा होतोच. पुण्याच्या एका कॉलेजाचीं सहा कॉलेजें झालींच कीं नाहीं ? गोम आहे ती इथेंच कीं, चाकोरीतून बाहेर पडण्याची कुणाची कुवत नाही.

इंग्रजी पांचसहा इयत्तांपर्यंत सध्यां आहे हा शिक्षणक्रम बरा आहे त्यांतहि फेरबदल हवाच आहे. पण तो विषय अप्रस्तुत आहे.

यानंतर मुलींना कोणते शिक्षण द्यावे हा प्रश्न महत्वाचा आहे.

ज्यांना ज्ञानाकरता शिकावयाचे असते त्यांच्याविषयी विचार करण्याची जरूरी नाही.

ज्या बहुसंख्याक मुलींना लग्न करावयाची असतात, त्यांच्या शिक्षणाची योग्य दिशा आखणे मात्र अत्यावश्यक आहे.

कुटुंबसंस्था अत्युच्च दर्जाला न्यावयाची तर मुलींना गृहिणीपद यथायोग्य रीतीने भूषविता येईल असे शिक्षण मिळाले पाहिजे. माता शरीराने सुदृढ तशीच मनानेही सुदृढ आणि संसारोपयोगी कलांनी युक्त अशी असली पाहिजे.

मुलींच्या प्राथमिक शिक्षणांत शिवणकला, गायनवादन, चित्रकला वगैरेंना महत्त्व असावे. पंधरा सोळा वर्षांपर्यंत प्राथमिक शिक्षण संपले म्हणजे पुढे सोयीप्रमाणे दोन किंवा तीन वर्षांचा कोर्स करून मुलींना संसारोपयोगी शिक्षण, नर्सिंग, मिडवाइफरी हे विषय व शिवाय एकादा चरितार्थाचा धंदा शिकवावा.

स्त्रियांची आर्थिक परिस्थिती जेपर्यंत समाधानकारक नाही तेंपर्यंत त्यांनी चरितार्थाकरता आवडीप्रमाणे एकादा धंदा शिकून ठेवावा हे योग्यच होय.

गृहिणीपद आणि चरितार्थाचा धंदा करणे या दोन गोष्टी विसंवादी आहेत. सुस्थितीतील गृहिणींनी नोकरीधंदा करून कालापव्यय करू नये हे योग्य परंतु अडीअडचणीच्या प्रसंगी तिची असहाय स्थिती होऊ नये म्हणून तिने लग्नाच्या आधीच चरितार्थसाधनाची सामुग्री मिळवून ठेवावी.

स्त्रियांच्या नाजूक शरीरमनाला अनुकूल असे कितीतरी धंदे आहेत. पुरुषांशी स्पर्धा न करता त्यांना चरितार्थसाधन करता येईल यांत मुळीच शंका नाही.

सध्यांच्या कॉलेजशिक्षणाने मुलींच्या विवाहाचा काल फारच लांबतो. मुलींची विवाहमर्यादा अठरा ते बावीस असावी हे उचित.

विवाहकाल लांबला की मुलींची मानसिक सुदृढता टिकत नाही. यथायोग्य

व्यायामाच्या अभावीं व कठीण, शुष्क शिक्षणक्रमांमुळे शारीरिक हानीही होते. डोईजड ज्ञान मिळवलें; त्याचा स्वतःला व समाजाला उपयोग करून देऊन त्यापासून आनंदलाभ करून घेण्याइतकीही शक्ति त्यांना रहात नाही. अनभ्यस्तते-मुळे सांसारिक गोष्टींवद्दल भीति व तुच्छता वाटूं लागते. कुटुंबसंस्थेला ही परिस्थिति अगदी घातक आहे.

म्हणून सर्व बाजूंनीं यथायोग्य विचार करून समाजांनें सध्यांचा शिक्षण-क्रम बदलून योग्य त्या सुधारणा लवकर घडवून आणल्यास अतिशय फायदेशीर होणार आहे.

स्त्रीशिक्षणविषयक योजना.

: : ४

(हा लेख “सूर्यकांत” मासिकाच्या आक्टोबर-नोव्हेंबर जोडअंकांत सन १९३२ मध्ये प्रसिद्ध झाला. लेखांतील पहिला थोडा भाग या संग्रहांत गाळलेला आहे.)

गाळलेल्या भागांत मालविकेनें बिगर इयत्तेपासून बी. ए. होईपर्यंतचे आपले भलेबुरे अनुभव सांगितलेले आहेत. शाळाकॉलेजांतील निवळ बुद्धि-पोषक शिक्षण घेऊन मालविकेनें बी. ए. ची पदवी मिळवली. इतकें होईपर्यंत चरकांतून निघाल्याप्रमाणें शारीरिक आणि मानसिकदृष्ट्या ती दुर्बल बनली. पुढें काय असा प्रश्न तिला आणि तिच्या मातापितरांना पडला. यापुढील कथाभाग संग्रहांत पुनर्मुद्रित केला आहे.)

आतां माझे लग्न करावें असें आईबावांनीं ठरवून टाकलें. त्यांची आणि माझीही स्थिति चमत्कारिक झाली. त्यांनीं स्वतःच ठरवावें तर मी मोठी झालें असल्यानें तें योग्य नव्हतें, बरं माझ्या विचारानें सर्व करावें तर मला लाज वाटूं लागली. स्वतः लग्न जमविण्याला तशी परिस्थितीही नव्हती.

विवाहयोग्य पुरुषांची ओळख घडून येण्याजोगे कधी प्रसंगच आले नव्हते. वरं पूर्वापार पद्धतीने वधूपरीक्षेला मान वाकवणेंही कमीपणाचें वाटूं लागलें. रण करणार काय ? मग वधूपरीक्षेत कांहीं आधुनिक रीतिरिवाजांची भर घालून मला दाखवायला सुरवात झाली. पण गंमत ही की मॅट्रिकमध्यें मला जी स्थळें मिळालीं असतीं तशीं आतां दिसेनात. मॅट्रिकमधील मुलीला उत्तम स्थळ मिळतें, प्रीव्हिअसमधील किंवा इंटरमधील मुलीलाही चांगलें स्थळ मिळूं शकतें. परंतु एकदां बी. ए. चा शिक्षामोर्तव बसला की चांगलें स्थळ मिळणें कठीण होऊन बसतें. आमची किंमत ज्ञानानें वाढते पण लग्नाच्या बाजारांत ती कमी ठरते.

मी आजपर्यंत सुस्थितींत वाढलें असल्यानें गरीब स्थळ रुचेना. नुकताच पास झालेला मुलगा धंदा किंवा नोकरी करूं लागून पैसे मिळवीपर्यंत फार काळ लोटतो. तोंपर्यंत काय नोकरी करायची की सुनवाई म्हणून सासरीं पारतंत्र्यांत दिवस घालावायचे ? छे: या दोन्हीं गोष्टी मला रुचेनात.

वरं बड्या परीक्षा पास होऊन मोठ्या हुद्याची नोकरी मिळालेले लोक जबरदस्त हुंडा मागूं लागले. म्हणून त्या स्थळांचा मार्ग बंद झाला.

आतां राहिले त्यांच्या खालोखाल पैसे मिळवणारे. पण यांचीं लग्नं आधींच झालेली असतात. मुलींचे लग्नाचें वय वाढलें पण मुलांचे मात्र पूर्वीच्याच वयाला म्हणजे पंचवीस ते तीसपर्यंतच लग्न होतें.

तेव्हां उरले काय ते बिजवर. पण त्यांना तरी बी. ए. बायको कुठें हवी असते ?

दोघांनीं मी शिकलेली म्हणूनच मला नाकारली. दोघांनीं मला नाकारलें ते कॉलेजांत माझ्याविषयीं उठलेल्या घाणेरड्या अफवा ऐकून नाकारलें असें मला मागून कळलें.

शेवटीं एका पस्तीस वर्षांच्या दोनशें रुपये पगारदार बिजवरानें मला पसंत केलें. (पुढें मी यांचें नांव थेटें अग्निमित्र असें ठेवलें. त्याच नांवानें त्यांच्याविषयीं यापुढें उल्लेख करीन.)

अग्निमित्रांचें लग्न वयाच्या पंचविसाव्या वर्षी झालें असून त्यांची पत्नी एक वर्षापूर्वीच निवर्तली होती. अग्निमित्रांनीं मला पसंत केली यांत माझ्या बी. ए. चा कांहीं एक संबंध नसून, मध्यावर आलेल्या संसारांत एकाद्या लहान मुलीला लुडबुड करूं देण्यापेक्षां पोक्तशी बाई वरी असाच विचार होता.

आईवडिलांनीं माझ्या संमतीनें हें स्थळ कायम केलें. साध्यासुध्या रीतीनें लग्न होऊन मी पतीसमवेत नोकरीच्या गांवां गृहप्रवेश केला.

मला प्रथम कोण दुरूप आला होता ! पण अग्निमित्रांनीं आधींच संसार-सुखाचा आस्वाद घेतलेला असल्यामुळें त्यांना मोटासा दुरूप येण्याचें कारणच नव्हतें. त्यांनीं मध्यें थोडें दिवस रिकामें पडलेलें गृहिणीपद मला दिलें आणि ते दैनिक कार्यक्रमान्त गढून गेले.

रक्किमणी गौळीवाड्यांत गेली, स्वतः गवळण बनून तिनें गाणें म्हणून गाईही गोळा केल्या. पण तिला दूध कुठें काढतां येत होतें ?

मी संसारांत प्रविष्ट होऊन गृहिणी झालें पण मला संसारसूत्रें आवरण्याचें ज्ञान कुठें होतें ? मी गृहिणीपद संभाळायला कधीं शिकले होते ! आईनें तर कॉलेजांत जाणारी मुलगी म्हणून मला इकडली काडी तिकडे करूं दिली नव्हती. आणि मला घरकामाची आवडही नव्हती.

मला स्वैपाक मुळींच येत नव्हता. तेव्हां स्वैपाकाला बाई ठेवणें अगत्याचें होतें. बाई ठेविली, आणखीही दोन नोकर ठेवले, आणि माझ्या संसाराला सुरवात झाली. पण मग मला कामच राहिलें नाहीं. दिवसभर अग्निमित्र कामावर जात. मला सारखें वाचीत बसण्याचा कंटाळा येऊं लागला. तेव्हां मी नोकरी करण्याचा बेत केला आणि अग्निमित्र विरुद्ध असतांना तो अंमलांतही आणला.

सर्व संसार नोकरांवरच पडला. मला तिकडे लक्ष घालायला फुरसतही नव्हती आणि इच्छाही नव्हती. कांहींतरी कसेतरी चाललें होतें झालें. पुढें मला नोकरीचाही कंटाळा येऊं लागला. संसारांतही मन रमेना. कुटून या लग्नाच्या फंदांत पडलें असें मला होऊन गेलें. मन अगदीं बावचळल्यासारखें

झालें, वैतागांतच मी नौकरीचा राजीनामा खरडून टाकला. तो लवकरच मंजूरही झाला.

तेव्हां अभिमित्र विनोदानें म्हणाले, “चैन आहे बुवा तुम्हां बायकांची.”

मी जरा आश्चर्यानेच विचारलें, “ती कशी बाई ?”

अभिमित्र जरा खोचिकपणानें हसत म्हणाले, “घरकामाचा कंटाळा आला म्हणून तें नोकरांवर सोपवलें आणि नोकरीचा कंटाळा आला तेव्हां तीही सोडून दिलीस. आतां मलाही नोकरीचा कंटाळा आला आहे. मग सोडूं कां नोकरी ?”

मी काय यावर उत्तर देणार ? पण हळूहळू घरकामांत मी लक्ष घालूं लागलें. माझ्या शिक्षणाचा येवढा मात्र फायदा झाला कीं मला तें लवकरच साधलें. स्वैपाकही मला उत्तम करतां येऊं लागला. संवयीनें घरकामाचा मला वाऊ वाटेनासा झाला. उलट त्यांत हौसच वाटूं लागली.

पण देवानें जणुं काहीं माझें सत्वच पहायचें ठरवलें होतें. आतां दुसरीच एक काळजी माझ्यापुढें उभी राहिली. गृहकृत्यांत मी अनभिज्ञ होतें आणि गरोदरपणांत कसें वागायचें आणि काय करायचें हें तरी कुठें मला माहीत होतें ! वरं घरांत वडीलधारे मनुष्य नसल्यामुळें मला सांगणार तरी कोण ? तेव्हां मी पुन्हां पुस्तकांचा आश्रय घेतला. या विषयावरील मी बरीच पुस्तकें वाचलीं.

शरीरप्रकृति अशक्त झालेली असल्यामुळें मला अतिशय त्रास झाला. वाळंतपणांत जवळजवळ माझी गच्छतीचीच वेळ आली होती. आई आजारी असल्यामुळें मी इस्पितळांत गेलें होतें. मुलगी अतिशय अशक्त होती. गोंडस, सशक्त मुलांची मला कोण हौस ! पण माझ्या मुलीकडे पाहून मला धक्काच बसला. तिला दूधहि अंगावर मिळेंना. ग्लॅक्सोवरच तिचें जीवन अवलंबून ठेवावें लागलें.

माझ्या अशक्तपणामुळें घरीं आल्यावर लिलीला संभाळायला दाई ठेवली होती. पुढें मी बरी झालें तरी दाईला काढली नाहीं. कारण मला सारखें

लिलीचें करण्याचा कंटाळाच वाटे. शिवाय लिली सारखी आजारी पडे आणि किरकिर करी.

शेवटीं चारच महिन्यांनीं ती गेली. त्यावेळीं मला ब्रह्मांड आठवलें. लिलीची किंमत ती गेल्यावर मला कळली. तिचें सर्व मी दाईकडे सोपवून दिलें म्हणूनच ती गेली अशा समजुतीनें मी मला फार दोष लावून घेतला. माझ्या विचारांची दिशा साफ बदलून गेली.

आणि याचा फायदा घेऊन अग्निमित्रांनीं मला स्त्रीजीवनविषयक, मोट-मोट्या इंग्रजी ग्रंथकारांची पुस्तकें वाचावयाला आणून दिलीं. तीं पुस्तकें मी वाचलीं तेव्हां माझ्या डोक्यांत प्रकाश पडला.

झाड लावायचें केळीचें आणि त्यापासून अपेक्षा करायची आंब्याची तसेंच माझें शिक्षण झालें नाहीं काय? पुरुषी शिक्षण घेऊन मी गृहिणीपद आणि मातृपद सांभाळायला पहात होतें. कसें बरें जमावें तें ?

या विषयावर आमचें दोघांचें एकदां बोलणें चाललें होतें. त्यावेळीं अग्निमित्र म्हणाले, “अग, सध्यांचें हें शिक्षण आम्हां पुरुषांनादेखील अयोग्य आहे. मास्तर, डॉक्टर आणि वकील येवढे काय ते आम्हांला माहीत. सर्व धंदे गेलेले अशिक्षितांच्या हातीं. धंद्याला उच्च दर्जा प्राप्त करून देण्याला ते असमर्थ असतात. इतकेंच नाहीं तर पोटापुरतें मिळालें कीं अधिक द्रव्यार्जन करण्याची त्यांना इच्छाच होत नाहीं. म्हणून धंद्यांना हीन कळा आली आहे. बरं आमच्याकडे पहावें तर नोकरीशिवाय आम्हांला कांहींच साधन नाहीं. कोणत्याही धंद्याचें आम्हांला ज्ञान नाहीं. तो चालविण्याचें चातुर्य नाहीं आणि पडझड सोसण्याची धमक नाहीं. त्यामुळे दोन तीन ठराविक पेशाचे नोकर तयार होऊन नोकऱ्या मिळण्याची किंवा वकिली अगर डॉक्टरी चालण्याची मारामार पडूं लागली आहे.

आणि त्या गर्दीत तुम्ही बायका आतां शिरूं लागलां आहां. आतांचेंच जग वाढतें मान कायम राखलें तर पाश्चात्य देशांप्रमाणें प्रत्येक बाबतींत तुम्ही आमच्याशीं चढाओढीला उभ्या रहाल.

घोड्याला झेंडूच्या माळांनीं नटवतात त्याऐवजीं त्याला गुलाबाच्या फुलांच्या माळा घातल्या तर त्यांचा अर्धा तास तरी टिकाव लागेल कां ? एकदां घोडा खिंकाळला तरी त्याच्या हादरण्यानेंच फुलांच्या पाकळ्या पडून जातील.

आमचें कर्तव्यक्षेत्र कठोर आहे. तुम्ही बायका मनानें तशाच शरीरानेंही आमच्यापेक्षां नाजूक आहां. गुलाबाच्या फुलानें जसें नाजूकपणावद्दल वैषम्य वाटून घेणें किंवा आपल्या अंगीं नाजूकपणा मुळींच नाहीं असें म्हणूं पहाणें किंवा नाजूकपणावद्दल सृष्टिकर्त्याला दोष देणें वेडेपणाचें ठरेल, तसेंच तुम्हीही आपल्या नाजूकपणा नाकबूल करूं लागलां किंवा आम्ही नाजूक नाहींच असें म्हणूं लागलां तर तें वेडेपणाचें ठरेल.

पण मी म्हणतो त्या नाजूकपणावद्दल वैषम्य वाटून घेण्याचें कारणच काय ? नाजूकपणामुळे तुमचें कर्तव्यक्षेत्र कमी प्रतीचें थोडेंच ठरतें ? मालू, कविविवि म्हणून चेष्टा नको हं करूं. पुन्हां गुलाबाचें फूलच घेतों उपमेसाठीं. गुलाबाचें फूल नाजूक असतें. आपल्या सौंदर्यानें आणि सुवासानें तें नेहमीं आल्हाद देतें. तसेंच स्वर्गीय स्वार्थत्याग करून, स्वतः नाश पावून तें अत्तर देतें. हें झेंडूच्या फुलाला साधेल कां ? मग इतकेंच तुम्हां स्त्रियांचेही कर्तव्यक्षेत्र श्रेष्ठ दर्जाचें असतां तुम्ही तें हलकें कां लेखावें ?

देहापेक्षां मन श्रेष्ठ आहे हें तुला कवूलच आहे. आम्ही पुरुष पैसा मिळवून काय करतो ? केवळ कुटुंबांतील मंडळींच्या देहांचें पोषण करतो. पण तुम्हां स्त्रियांकडे मनाची जोपासना करण्याचें कार्य दिलेले असतें. तुमचें कर्तव्य आमच्यापेक्षां कितीतरी पटींनीं श्रेष्ठ आहे. अधःपतन सोपें असतें पण उच्चपद अप्राप्य असतें. तुम्ही आमच्यासारख्या नोकऱ्या करूस पैसे मिळवाल पण आम्हांला तुमच्या कर्तव्यक्षेत्रांत पाऊल टाकायची योग्यता कधीही यायची नाही. तुम्ही आमच्या क्षेत्रांत घोटाळा घालायला आलांत तर तुमचें क्षेत्र रिकामें पडेल. मग सर्व कुटुंबसंस्थेचा नाश होईल. आणि त्याबरोबर राष्ट्राचेंही घोर नुकसान होईल. पाश्चात्य देशांत चाललेले घोटाळे दिसत असतां आपण त्यांच्यासारखेंच वागूं पहायचें यांत शहाणपण काय आहे ? पुढच्याला ठेंच

लागली तर मागल्यानें शहाणपण नको कां मिळवायला ? कां आपणही ठेंचळायचं ?

पुन्हां आमचेंही उदाहरण तुमच्या डोळ्यांसमोर आहे. सध्यांचें शिक्षण इंग्रजीच्या मध्ये लुडबुडण्यानें चौपट त्रासदायक झालें आहे. त्यांत धंदेशिक्षण नाही आणि शारीरिक सामर्थ्य वाढण्याचीही आशा नाही. बुद्धीची वाढ फार आणि शरीरानें काडीपैलवान असे, आम्ही धडधाकट पुरुषदेखील होऊन जातां मग तुमची तर काय कथा ? पण या शिक्षणानें आम्हांला नोकरी तरी मिळते. तुमचें तसें कांहींच नाही; आतां तुझीच गोष्ट पहा. मालु, लग्न करायचें असें तुझें पहिल्यापाचून ठरलेले होतें. असें असतां गृहशिक्षण वेण्याऐवजीं तूं पुरुषी शिक्षण घेऊं लागलीस. बाकी हा तुझा किंवा तुझ्या आईवापांचा दोष म्हणण्यापेक्षां स्त्रियांना योग्य अशा शिक्षणमंस्थेचा अभाव हेंच त्यांचें कारण धरलें असतां कांहीं चुकीचें ठरणार नाही. आतां तशा एक दोन संस्था आहेत पण त्यांत कांही अर्थ नाही. अर्धनारी नटेश्वराप्रमाणें धड पुरुषी नाही आणि धड बायकी नाही असें त्या संस्थांत शिक्षण आहे. तेव्हा त्यांविषयीं विचारच नको.

तूं बी. ए. झालीस, काय मिळवलेन ? तूं ज्ञानसंपन्न झालीस पण त्यासाठीं तूं केवढा तरी दैहिक आणि मानसिक यत्न केलास ? गृहशिक्षणामुळे, कठीण अभ्यासामुळे आणि परीक्षांच्या काळजीमुळे, तुझा मानसिक च्हास फार झाला. मुददता कशी ती तुझ्या ठिकाणीं राहिल्याच नाही.

तूं बी. ए. झालीस तेव्हां तूं पंचवीस वर्षांची होतीस. नंतर तुझ्या लग्नाची वाटाघाट सुरू झाली.

वास्तविक तुम्हां मुलीचें लग्नाचे वय अठरापासून बावीसतेवीस वर्षांपर्यंत असतें. पण पंचविसांपर्यंत कांही तशी हरकत नाही म्हणा. तुझें लग्न लवकर जमलें पण कांहींचें न जमल्यामुळे त्या तशाच तीसतीस वर्षांपर्यंत लग्नाच्या रहातात. आपले लग्न झालें. माझे ठीक झालें, पण तुझें वय वाढल्यामुळेच केवळ तुला माझ्यासारखा बिजवर पतकरावा लागला.

आपला संसार सुरू झाला. पण गृहव्यवस्थेचें ज्ञान तुला नसल्यामुळे

नोकरांच्या हातीं सर्व कांहीं देणें अपरिहार्य होतें. पण तूं फार शिकलेली, तर नोकर पार अडाणी. त्यांचें अस्वच्छ, अव्यवस्थित काम तुला पटेना. बरें तुला त्यांना कांहीं शिकवितांही येईना. चांगली पोळी तुला करतां आली तर तूं शिकवणार की नाहीं? अशा परिस्थितीत आपल्याशिवाय यांचे कांही चालत नाही असें लक्षांत आलें कीं नोकर उद्धाम बनतात. तुझें तर मन अती हल्लुवार होऊन गेलेलें. त्यामुळे तुला प्रत्येक बारीकसारीक गोष्टींतसुद्धां अतोनात त्रास होऊं लागला. नोकर घरांत ठेवल्यानें आपला संसार महाग होऊन त्या मानानें सुखानिपत्ति तर होईना. त्यांतच तूं पहिल्यानें आणखी नोकरीचाही उपद्रव्याप करीत होतीस. पण लवकरच तुझ्या डोक्यात सुविचार येऊन तूं नोकरी सोडून दिलीस.

तूं गृहव्यवस्था पाहूं लागलीस. तुला त्यातली तत्वे तावडतोव आकलन करता आली, त्यांत हौसहि वाटूं लागली आहे. पण संवय नसल्यामुळे तुला त्यात त्रास मात्र फार होतो. काम तूं चांगलें करितेस पण मागून तुला कांहींच दुरुप रहात नाही. याचें कारण तुझी शारीरिक आणि मानसिक दुर्बलता. त्याच तुझ्या सिंधुताई. तुझ्यापेक्षा पांच वर्षांनीं वडील असून त्यांना पाच मुलें आहेत. त्यांची आणि त्यांच्या मुलांची प्रकृती कशी सशक्त आहे. घरचें काम-धाम, व मुलांचें सर्व व्यवस्थित करून पुन्हां आपल्या संध्याकाळा व्याख्यानाला, किंवा दुसरीकडे कुठें वाहेर जायला तयार. संसाराचा आनंद जणुं त्या लुटीत आहेत. त्यांच्यावरही दुःखाचें प्रसंग आले नाहीत असें नाही. पण मन धोराचें असल्यामुळे अळवावरल्या येवासारख्या त्यांनीं तीं दुःखें वाज्ज्या सारलीं. संसारांत हे असेंच सुट्ट मन लागते. तरच त्यांतील आनंद चान्वतां येतो.

पण तूं इतकी दुर्बल झालेली आहेस की येवढ्याशा काळजीनें तूं त्रासून जातेस आणि सुखाचा उपभोग घेण्याइतकी तुला उमेदच रहात नाही. नोकरांत असलेल्या शिकलेल्या मुलींचीही हीच गत आहे. कुठें जाणें नाही, येणें नाही सदा आंबलेल्या आणि विटलेल्या अशा तुम्ही समाजसुधारणा कशी

करणार ? बरं तुमचें शिक्षण असें गुलदस्तांत राखलें तर तुमच्या शिक्षणा-
विषयी लोकांना तरी अनादर कां वाटूं नये ?

शाळेंत शिकवणें म्हणजेच समाजसेवा करणें असें काहीं जणी समजतात,
पण मग आम्ही नोकरी करतो त्यालाही समाजसेवा असें सुंदर नांव कां देऊं
नये ? ”

“ पण सगळ्यांनाच कशी समाजसेवा करतां येईल ? ”

“ नाहीच येणार. ” अग्निमित्र हंमत म्हणाले. ” मी तरी कुठें
म्हणतों येईल म्हणून ? पण मग उगीच आम्ही समाजसुधारणा करतो असा
डौल करूं नये. बाकी हें राखलं. पण समाजसेवा म्हणजे काहींतरी अलौकिक
गोष्ट अशी जी तुम्ही समजूत करून घेतलेली दिसते तीच मुळांत चुकीची
आहे. समाजाची सुव्यवस्था ठेवणें ही तरी समाजसेवा नव्हे का ? कुटुंब
समाजाचें एक घटक आहे. कुटुंबाचें दैहिक भरणपोषण करणे आणि मान
सिक भरणपोषण करणें हीं दोन्हीही समाजसेवा याच सदरांत येतात. म्हणजे
पतिपत्नींनीं आपापलीं कर्तव्ये यथायोग्य रीतीनें बजावणें म्हणजे समाजासंबंध
कर्तव्ये बजावणेंच आहे. अर्थात् या कर्तव्यक्षेत्राची व्याप्ति जितकी वाढते
तितकी समाजसेवा उच्चदर्जाची ठरेल. गृहिणीपेक्षां (म्हणजे गृहव्यवस्था
ठेवते ती गृहिणी अशा अर्थानें.) शिक्षक स्त्री श्रेष्ठ ठरेल पण ती जेव्हां पणा
घेणार नाही तेव्हां. असो. मला तुला येवढेंच सांगायचें आहे कीं, समाजसेवा
करायची तर लग्नच करतां कामा नये, अशी वृत्ति उपयोगाची नाही. मादा
क्युरी विवाहित आहे तशीच सरोजिनी नायडूही विवाहित आहे आणि रम
बाई रानडेही विवाहितच होत्या. मात्र विवाहाचा प्रत्येकीवर जुलूम आहे अ
नाहीं. श्रेष्ठ समाजसेवा करावयाची म्हणून अविवाहित रहाणें हें स्तुत्यच आहे
पण अविवाहित राहून आपण जें चुकीचें शिक्षण घेतलें तेंच पुढील पिढीत
शिकवायचें हें मात्र अजब आहे.

काहीं बायका लग्न करणें म्हणजे गुलामगिरी पतकरणें असें समजून अवि-
वाहित राहतात. किती बरं ही चुकीची समजूत ! आम्ही पैसे मिळवून दे

पोषण करतो आणि तुम्ही बायका कुटुंबव्यवस्था चालवून आणि मुलांची शारीरिक व मानसिक जोपासना करून आपलें कर्तव्य बजावतां. दोघांचींही कर्तव्ये आपापल्या परीनें श्रेष्ठ आहेत. परंतु लौकिकदृष्ट्या पैशाला महत्त्व असल्यामुळें आमच्या कर्तव्याला अधिक मान मिळतो. हा खरोखरी विपरीत प्रकार आहे पण तो आहे खरा. आणि त्याचें निराकरण होणें अत्यावश्यक आहे. त्याला उपाय म्हणजे स्त्रियांना आर्थिक स्वातंत्र्य मिळालें पाहिजे. मुलांच्या बरोबरीनें मुलींनाही पित्याच्या संपत्तीचा वाटा मिळाला पाहिजे. तें आर्थिक स्वातंत्र्य नोकरी करून मिळविण्याच्या भानगडीत स्त्रियांनीं पडूं नये. नाहीतर कुटुंबसंस्थेची हानी झाल्यावांचून राहाणार नाहीं.

तुम्हांला योग्य तें आर्थिक स्वातंत्र्य मिळालें म्हणजे तुम्हांला अधिक मान मिळेल यांत शंका नाही. स्त्रियांना कनिष्ठ लेखिल्यानें कुटुंबसंस्था उत्तम राहणें अशक्य आहे. पतिपत्नींना कुटुंबांत जर समान दर्जा असेल तरच तें आदर्श कुटुंब होईल. दोन अर्धवर्तुलाकृति नीट जुळवून ठेवल्या तरच निर्दोष वर्तुलाकृति बनेल, त्यांतील एका अर्धांतील कांहीं भाग काढून टाकला तर पुंरें वर्तुळ जमणार नाहीं. किंवा दोन अर्धवर्तुलाकृति विरुद्ध दिशेनें जुळवून ठेवल्या अथवा एकीवर एक ठेवल्या तरी वर्तुळ जमणार नाहीं. तसेंच स्त्रीपुरुषांचेही आहे. आपापल्या कर्तव्यांत निपुण अशा पतिपत्नींनीं एकमेकांची योग्यता जाणून, प्रेमप्रार्थीनीं निकट येऊन, एकमेकांच्या कार्यक्षेत्रांत विनाकारण ढवळाढवळ न करतां किंवा आपल्या कर्तव्याऐवजीं दुसऱ्याचें कर्तव्य करायला न जातां गोडीगुलात्रीनें संसार केला तर तो आदर्श झाल्यावांचून राहिल काय ?

आतां स्त्रीपुरुषांचीं कर्तव्यक्षेत्रें जर भिन्न आहेत तर त्यांना शिक्षणही भिन्न तऱ्हेनें मिळणें अत्यावश्यक ठरतें. उत्तम गृहिणी आणि उत्तम माता बनविणारें शिक्षणच तुम्हाला हवें. शरीर आणि मन यांनीं-सुदृढ, आणि सुशिक्षित अशी जर माता असेल तर तिची प्रजाही तशीच निपजेल. संततीच्या श्रेष्ठपणावरच मातेचें श्रेष्ठत्व अवलंबून असतें. चित्रावरून चित्रकाराची योग्यता तशीच ही

स्थिती असते. रसिक चित्राकडे पहातात आणि त्याची वाखाणणी करतात. चित्रकार मात्र चित्रापुढे दुय्यम दर्जा पावतो. चित्रामुळेच केवळ चित्रकाराला स्तुतिलाभ होतो. त्याने चित्र निर्माण केलें नसतें तर त्याच्या कलेची कोणीही वाखाणणी केली नसती. पण चित्रकाराला त्याबद्दल वाईट वाटतें का? मुळांच नाही. कारण चित्राच्या ठिकाणी त्याची तन्मयता झालेली असते. मातेची तरी तशीच स्थिति असते पण तिला त्यांत दिव्य आनंदाची प्राप्ति होत असते.

परंतु पुरुषी शिक्षणानें तुमच्या स्वाभाविक गुणांचा लोप होतो. गृहिणीपद आणि मातृपद तुम्हाला नकोसैं होतें. तुमचें मन या पदांवर आरूढ होण्यासाठीं तळमळतें, पण नैसर्गिक गुणांचा विसर पडल्यामुळें तुम्ही आपली कष्टकर कर्तव्यें टाळूं लागतां. आपली लिली—पण जाऊं दे तें.

लिलीचें नांव काढतांच माझ्या डोळ्यांत पाणी आलें. एक सुस्कारा माझ्या तांडून बाहेर पडला. अभिमित्राचाही गळा क्षणभर दाटून आला होता पण लगेच मग आवरून ते म्हणाले, “ अं हं. अशी निराश होऊं नको. तूं समंजस आहेस. भलताच दुराग्रह धरून माझें शिकणेंच उत्तम असें तूं म्हणणारी नाहीस. तुला त्या शिक्षणानें चांगलीच अदल घडवून दिली आहे. पण त्या तुझ्या कडू अनुभवाचा फायदा तूं तुझ्या भगिनींना करून दे. त्यांनींही पुढील पिढीला हेंच पुरुषीशिक्षण देण्याचा अट्टाहास धरून राष्ट्राची हानी करूं नये यासाठीं तूं आपले अनुभव लिहून काढ आणि विचार करून एकादी शिक्षणाची दिशा ठरवून तूं योजना तयार कर. त्यामुळें थोडी जरी विचारांना चालना मिळाली तरी मी त्याला उत्तम समाजसेवा हेंच नांव देईन. ”

मी पुष्कळ विचार केला. माझे शाळा कॉलेजांतील आठवले ते अनुभव मी लिहून काढले आणि त्यांच्या अनुरोधानें खालील योजना तयार केली.

*

*

*

माझी स्त्रीशिक्षणविषयक योजना.

शाळेची सध्यांची वेळ बदलावी असें बरेच म्हणूं लागले आहेत. पण आहे ती वेळ बदलणें सोईचें होणार नाही असें मला वाटतें.

सध्यां शाळा अकरा ते साडेचार किंवा साडेअकरा ते पांच या वेळांत भरतात. दहा वाजतां घाईनें जेवण उरकून विद्यार्थ्यांना शाळेंत जाणें भाग पडतें. ही एक मोठीच आरोग्यविघातक गोष्ट आहे यांत शंका नाही.

परंतु आहे या वेळेंत फरक तरी कसा करणार ? सकाळीं आठ ते अकरा व पुन्हां दुपारीं दोन ते पांच अशी शाळा करावी तर दोन वेळां शाळेंत जावे लागेल. शिवाय अकरावा आणि दोनाला अशा दोन भर उन्हाच्या खेपा होतील तें वेगळेंच. कांहीं मुलें लांबून शाळेंत येतात त्यांना एकदां येणेंच त्रासदायक असतें मग दोनदां जाणे वेंणें तर किती त्रासाचें होईल ?

लहान मुलांना वेळच्या वेळां जेवायला घातून, इकडे तिकडे पडलेले कपडे व पुस्तके वगैरे शोधून तयारी करून त्यांना एकदां पाठवायचें तर आईची कोण नेमा उडते. दोन वेळां पाठवायचें म्हणजे दुप्पट त्रास !

मोठ्या विद्यार्थ्यांना दोन वेळां शाळेंत जाणें येणें कठिण नाही पण मग त्यांना वर्ग अभ्यास केव्हां करायचा ? सकाळचा वेळ शाळेंत जाणार, पुढें जेवण करून जरा विश्रांति हवीच. संध्याकाळीं तर हिंडण्याफिरण्याची वेळ असते. मग येऊन जाऊन अभ्यासाला वेळ काय तो रात्रीच्या जेवणानंतर राह्यला. आणि दिवसभर दमल्यावर रात्री अभ्यास नीट रीतीने होईल कीं नाही ही शंकाच वाटते.

वर आठ ते एक किंवा नऊ ते दोन अशी शाळा केली तर जेवणाचे हाल होतील. आपण कांही उद्योगांकरांवर न्याहारी करीत नाही. आणि समजा केली तरी वाराएकपर्यंत भूक लागणार नाही असे पदार्थ आपल्या खाण्यांत येत नाहीत. भाकरी पोळी फार खाऊन पचत नाही आणि थोडी खाली तर भूक लवकर लागते. एकंदरीत आपल्या जेवणाच्या वेळा आणि पदार्थ लक्षांत घेतां सध्यांची वेळच त्यांतल्यात्यांत सोयीची वाटते. असो.

मराठी चार इयत्तांपर्यंत सध्यां आहे तें शिक्षण ठीक आहे. शिवण मुळींच गाळून टाकून अलीकडे शाळांत शिकवतात तसलीं वारीकसारीक

हस्तकौशल्याचीं कामें सुरूं करावींत. शिक्षकिणी मायाळू अशा पाहून नेमाव्या. मुलींच्या शाळेंत सर्व स्त्रीशिक्षक नेमाव्या.

यानंतर पांच इयत्तांपर्यंत आहेत ते विषय योग्य आहेत. इंग्रजीतून मात्र कोणतेही विषय शिकवूं नयेत. इंग्रजीशिवाय सर्व शिक्षण मातृभाषेंतच मिळालें पाहिजे. मातृभाषा म्हणजे प्रत्येक जातीच्या विद्यार्थिनीची भाषा नव्हे तर प्रांतभेदाप्रमाणें ठरणारी मातृभाषा. महाराष्ट्रांत शिक्षण मराठीतूनच पाहिजे.

संस्कृत तिसरीपासूनच शिकवण्यास सुरवात करावी. संस्कृत शिकून काय करायचें असें हल्लीं कांहीं म्हणूं लागले आहेत. पण संस्कृत वाङ्मय इतकें सुंदर आहे की तें सुशिक्षित मनुष्यानें थोडें तरी वाचलें असणें अगदीं अत्यावश्यक आहे. संस्कृत शिकल्यानेंच मराठी भाषा चांगली लिहितां येते. माझें तर म्हणणें असें आहे की हिंदु मुलीनें संस्कृत अवश्य शिकलें पाहिजे. शाळेंत त्याची हेळसांड होतां उपयोगीं नाहीं. वाचनांत जरूर तेवढेंच व्याकरण असावें. उगीच किचकट व्याकरणांत शिरू नये.

गणित विषय शिकवावयाचा त्यांत, त्रैराशिकें तर्शांच पंचराशिकें, लेखी तर्शांच तोंडीही आलीं पाहिजेत. हिशोबाच्या, घरांत उपयोगी पडणाऱ्या रीति नित्य ताज्या असल्या पाहिजेत. मराठी चार इयत्तांतच हिशोबांची हद्द ठरवूं नये. इंग्रजी चवथी व पांचवींत भूमिति आणि बीजगणितही असावें.

मराठी आणि इंग्रजी यासाठीं पुस्तकें लावावयाचीं तीं कंटाळवाणीं नसावीं. सर्वच पुस्तक निबंधवजा असलें तर अभ्यास नकोसा वाटतो. उपदेशपर गोष्टी आणि सुंदर निबंध असे सारख्या प्रमाणांत असावे. मराठी कविता कांहीं पूर्वींच्या कवींच्या आणि कांहीं अर्वाचीन कवींच्या असाव्या. पुस्तकांतील मजकूर शिष्टसंमत होईल असाच असावा.

हिंदुस्थानचा ढोबळ पूर्वतिहास, (म्हणजे रजपूत राज्यें, विजयनगरचें साम्राज्य वगैरेंचा काल); मोगलाई, शिवाजीचा काल, पेशवाई आणि हिंदुस्थानचा संबंध आस्थापासूनचा इंग्लंडचा इतिहास व हिंदुस्थानांतोळ

इंग्रजशाहीचा इतिहास हे सर्व नीट तयार करावे. एकाद्याच कालाला विशेष महत्त्व देण्याचें कारण नाही.

भूगोलासाठीं समग्र हिंदुस्थान असावें. बाकींच्या देशांची व्यवहारोपयोगी माहिती असली म्हणजे बस. इंग्लंडच्या अमुक गांवांत अमुक फळ उत्तम होतें किंवा ऑस्ट्रेलियांत अमुक स्थळ हवापाण्यासाठीं प्रसिद्ध आहे ही माहिती काय करायची ? इतर खंडांतील ढोबळ देशविभाग, त्यांतील मुख्य जाती व भाषा, पर्वत, नद्या, पशुपक्षी, आणि मुख्य व्यापारधंदे, तशीच स्थूल राज्य-व्यवस्था व चारपांच मुख्य गांवें अशी माहिती पुरे.

सायन्स ठीक आहे.

हल्लीं बाग म्हणजे चार पांच वाफे करून त्यांत एकजात कसली तरी फुलझाडें लावायचीं, वर्षभर आळीपाळीनें त्यांना पाणी घालीत रहायचें आणि बागेचा तास असेल तेव्हां गप्पा मारीत वाफ्यांतलें गवत उपटायचें, असें असतें. यापेक्षां एकाद्या बागेंत नेऊन, बागेची रचना, तऱ्हेतऱ्हेचीं झाडें, फळें, भाज्या व तेथें नवीन करीत असलेलीं कलमें वगैरेंची माहिती दिली तर किती चांगलें होईल ! दुसऱ्या बागीच्यांत जाणें जमलें नाही तरी शाळेंत थोडीबहुत बाग असते तेथल्याच झाडांची माहिती द्यावी. झाडें लावण्याची माहिती व्हावी म्हणून पाहिजे तर थोडीं रोपें लावावीं. पण वर्षभर झाडें लावून झाड्यावर सर्व तास पाणी घालीत गवत उपटण्यांत घालवायचे यांत काय अर्थ आहे ! शाळेंत हा विषय शिकवण्यासाठीं तज्ज्ञच नेमावी.

नीतिशिक्षणाकडे योग्य तें लक्ष घालावें. गुणवान् पुरुषांचीं चरित्रें तशींच निरनिराळ्या मुख्य धर्मांची तुलनात्मक माहिती द्यावी. व्याख्यानरूपानें बोध करण्यापेक्षां कीर्तनरूपानें केलेला बोध मनावर अधिक ठसतो आणि शिवाय मौज वाटते. सर्व शाळेसाठीं पाहिजे तर एक स्वतंत्र कीर्तन करणारी विद्वान् स्त्री नेमावी.

पहिलीपासून पांचवीपर्यंत पांच वर्षांत, चोळी बेतणें व शिवणें, पोलका बेतणें व शिवणें, रमाल विणणें किंवा लोंकरीचें काम किंवा भरतकाम शिकवावें.

पुरुषी झीलचें शिक्षण देण्यापेक्षां सोपे व सम्य नृत्यप्रकार शिकवावे. शिवाय प्रतिदिवशीं नियमित व्यायामाची सोय ठेवली पाहिजे. या विषयाची हेळसांड होतां कामा नये.

गायन, वादन आणि चित्रकला काळजीपूर्वक शिकवावी.

याप्रमाणें विषय तयार करण्याकडे लक्ष ठेवावें. या इयत्तांच्या परीक्षा घेतल्या तरी हरकत नाही. पण आठवड्याच्या परीक्षा जरूर ठेवाव्या. वार्षिक परीक्षेत मुलगी एकाद्या विषयांत थोड्या मार्कांनीं नापास झाली आणि आठवड्याच्या परीक्षांत या विषयांत तिला चांगलें मार्क असले तर तिला वरील वर्गांत घालावी.

अगदीं प्रथम वर्गाला बालवर्ग, शिशुवर्ग, बिगर इयत्ता अशीं तन्हेतन्हेचीं नांवें देण्यापेक्षां त्या इयत्तेलाच पहिलीचा वर्ग म्हणावें. पुढें मराठी चार इयत्तांनंतर इंग्रजी पहिली, इंग्रजी दुसरी, तिसरी असें म्हणण्याचा प्रघात पडला आहे तो काढून इंग्रजी पहिलीला सहावी इयत्ता, इंग्रजी दुसरीला सातवी, इंग्रजी तिसरीला आठवी, इंग्रजी चवथीला नववी, आणि इंग्रजी पांचवीला दहावी इयत्ता म्हणावें.

या सवे इयत्ता होईपर्यंत मुलीचें वय— ती सर्व इयत्ता योग्य वेळीं पास झाली असल्यास— पंधरासोळा वर्षांचें होतें. म्हणजे या वेळीं ती वयांत आलेली असते. यानंतर शिक्षणाची दिशा बदलून स्त्रीला उचित असें गृहशिक्षण देण्याला मुरवात करावी.

यानंतर दीड वर्षे क्लबस् करून पंचवीस मुली एका क्लबांत याप्रमाणें राहून मुलींनीं गृहशिक्षण घ्यावें. ही योजना शालेनैच करावी.

या काळांत झाडलेट करणें, निरनिराळ्या धातूंचीं भांडीं घासणें, निरनिराळ्या जातींचे कपडे धुणें, निरनिराळ्या धान्यांची पारख करणें आणि सांठवणें व त्यांची निगा राखणें, निरनिराळीं पकानें, लोणचीं, पापड, मुरबे व इतर स्वैपाकाचे पदार्थ बनवणें, दूधदुभत्याची व्यवस्था ठेवणें, णटपाणी

रांगोळ्या करून वाढणें आणि जमाखर्च ठेवणें वगैरे संसारोपयोगी गोष्टींची मुलींना माहिती देऊन त्या त्यांच्याकडून प्रत्यक्ष करून घ्याव्या.

धान्य, भाजीपाला, फळफळावळ यांचें शास्त्रदृष्ट्या गुणधर्मविवेचन करावें.

प्रत्येक गोष्ट, थोडा वेळ व थोडा पैसा खर्चून, आरोग्यवर्धक रीतीनें, नीट-नेटकेपणा आणि स्वच्छता राखून कशी करावी हें मुलींना समजलें पाहिजे.

या शिवाय शाळेंत होणाऱ्या संमेलनांचीही व्यवस्था याच मुलींच्याकडून शिक्षकांनीं करून घ्यावी.

धर्मविधींकडेहि अवश्य लक्ष द्यावें. हिंदूंचें संघटन होण्याला धार्मिक आचार-विचार हे अत्यंत उपयोगी आहेत. याशिवाय राज्ञा यांत्रिक दिनक्रम बदलून सणावारीं करावयाच्या आचारांत मन रमून जातें हाही एक फायदा आहे. पण हल्लींच्या रूढ विधींना विचारपूर्वक वेगळें वळण देणें आवश्यक आहे. हरितालिकेची पूजा चांगला नवरा मिळावयाच्या लोभानें करावयाची नसून गौरीनें इच्छित वरप्राप्तीसाठीं जें धाडस केलें व चिकाटी दाखवली त्याबद्दल तिच्या स्मरणार्थ व आदरप्रदर्शनार्थ करावयाची असें त्याला स्वरूप आलें पाहिजे. तसेंच त्या दिवशीं उपास करावयाचा तोही देहमनशुद्धयर्थ. डाळिंब खाळें तर माकडाचा जन्म येईल या भीतीनें नव्हे.

जमल्यास एकादें देवालय किंवा देवघर करावें, व संवंध शाळेसाठीं नेमलेल्या कीर्तनकार स्त्रीकडे याची पूजाअर्चा सोपवावी. मुलींनीं सकाळसंध्याकाळ येथें जमून चारपांच प्रार्थनेचे श्लोक म्हणावे किंवा आरती करावी. देवालय बांधण्याचा वेगळा खर्च करण्यापेक्षां शाळेच्या सभागृहांतच मूर्तीची स्थापना करावी.

शाळेंतील प्रत्येक मुलीला हिंदुधर्माचें शुद्ध स्वरूप समजून तिला हिंदुत्वा-विषयीं अभिमान वाटावा यासाठीं जरूर प्रयत्न झाले पाहिजेत.

दीड वर्षानंतर सहा महिने मुलींना जरूरीपुरते, रोग्याची निगा, गरोदर-पण व वाळंतपण तसेंच बालसंगोपन हे विषय समजावून द्यावे.

या दोन वर्षांत, विद्यार्थिनींनीं आवडीप्रमाणें कलाशिक्षण व वाचन चालूं ठेवावें.

शिक्षकिर्णानें, या दोन वर्षीत विद्यार्थिनीने दाखविलेली कुशलता पाहून सर्टिफिकेट द्यावें. परीक्षा ठेवण्याची जरूरी नाही. पाहिजे तर एकादा विषय शिकवल्यावर तेवढ्याच विषयाची तात्पुरती परीक्षा घ्यावी.

या वेळां विद्यार्थिनीचें वय सतरा किंवा अठरा वर्षीचें झालेलें असतें.

आतां मुलीचें गृहशिक्षण पुरें झालें असें म्हणावयास हरकत नाही. एका-दीला जर एकाद्या विषयाचें अधिक शिक्षण पाहिजे असेल तर तिनें आणखी दोन किंवा तीन वर्षे शिकवें. बी. ए. नंतर एम्. ए. व्हावयाचें तसेंच हें. यासाठीं एक कॉलेज असावें. त्यांत गणित, इतिहास व राज्यव्यवस्था, फिजिक्स, निरनिराळ्या भाषा, स्त्रियांना करण्याजोगे धंदे—म्हणजे, वैद्यविद्या, धोबीपणा, गवळीपणा वगैरे आणि कला म्हणजे शिवण, गायन, वादन, नृत्य आणि चित्रकला, सूपशास्त्र—असें शिकवावें.

या कॉलेजांत प्रत्येक विद्यार्थिनीनें आपल्या आवडीप्रमाणें व सवडीप्रमाणें एक किंवा अनेक विषयांचे अध्ययन करावें.

ज्या विषयांत विद्यार्थिनी निपुणता संपादन करील त्या विषयांचें तिला प्रशंसापत्र मिळावें.

या विषयांच्या परीक्षा ठेवण्यासही हरकत नाही. कारण हासैच्या विषयांच्या परीक्षेचा मोटासा त्रास किंवा कंटाळा वाटत नाही.

याप्रमाणें अभ्यासक्रम ठेवल्यास तो वीस वर्षोपर्यंत संपून मुलीचें वय विवाहानुकूल असेंच राहील.

या शिक्षणाच्या अध्ययनानें मुलगी गृहिणीपद व मातृपद योग्य रीतीनें संभाळण्यास तयार होईल.

वरं तशीच जरूर पडली तर तिला मुलींच्या शाळेंत शिक्षक होतां येईल किंवा शिकलेल्या एकाद्या धंद्यावर किंवा कलेवरही तिला उदरनिर्वाह करतां येईल.

(माझी प्रिय मैत्रिण नलिनी हिची या विषयावरील विचारांची पत्रे शालिनीने मला दाखविली. लोकांच्या नजरेसमोर घेण्याजोगी वाटल्यावरून मी ती पत्रे नलिनीच्या परवानगीने छपीत आहे. पत्रांतील अगदी खाजगी भाग काढून टाकला आहे.)

प्रिय शालिनीस सप्रेम नमस्कार. वि. वि.

या संबंध महिन्यांत मी तुला पत्र पाठवले नाही म्हणून तू रागावली असशील नाहीं ? पण काय करूंग, मला अगदी कशी ती फुरसत झाली नाही. अभ्यासामुळे नव्हे हो. नाही तर लगेच मला विचारशील की, प्रिव्हिअसची कॉलेजची तर परीक्षा आणि दिवाळी झाली नाही तों अभ्यासाला लागलीस कां काय म्हणून. नाही शालिनी, त्याचे कारण वेगळेच आहे. ते कारण म्हणजे सध्या आमच्या घरी पाहुण्यांची गर्दी उडाली आहे. आधीच दिवाळी आणि त्यांत पाहुणे म्हणजे बायकांच्या जिवाची कशी धांदल होते ते काहीं तुला सांगायला नको. हे एवढे सबळ कारण तुझा राग जायला पुरेसे होईल ना ?

आतां मार्गशीर्ष महिना जवळ आल्यामुळे पुण्यांत लग्नाचे मुलगे आणि मुली भराभर जन्म लागल्या आहेत. आमच्या घरी दोन लग्नच्या मुली आल्या आहेत. त्या दोघांचेही वडील आमच्या बावांचे मित्र आहेत, त्यामुळे ते आमच्याच येथे मुलींना घेऊन स्थळे पहाण्यासाठी आले आहेत. त्या मुलींना कितीतरी टिकाणचे लोक पहायला येतात.

शालिनी, मी आमच्या पाहुण्यांची येवढी वर्णने देत आहे आणि रोज हकिकती घडतात त्याच तुला कळवीत आहे म्हणून आश्चर्य वाटत असेल नाहीं ? पण शालिनी, त्या मुलीसाठी स्थळे पहाण्याचा व मुलींना दाखवण्याचा धुमाकूळ पाहून माझ्या मनांत आपल्या विवाहसंस्थेविषयी फारच विचार

येऊं लागले आहेत. शालिनी, तूं इथं असतीस तर आपण विचारविनिमय कैला असता. आपण शाळेंत असतांना किती विषयांवर वादविवाद करीत असूं नाहीं ग ? पण तूं विस्सन कॉलेजांत गेल्यामुळें आपली ताटातूट झाली. वरं. आतां बोलायला सांपडत नाहीं तर ऱ्हीनच मी आपली इच्छा तृप्त करतें. हो दूध नाहीं मिळालें तर ताक आहेच. पण शालिनी, हें आतां पुरं. मी आतां एकदम माझे विचार तुला सांगतें. नाहीं तर पत्र अवाच्या सवाच लाविल आणि तुला ते वाचायचासुद्धां कंटाळा येईल.

आमच्या घरी आलेल्या मुलींना पहाण्यासाठीं रोज कितीक ठिकाणचे लोक येतात आणि त्या मुलींनासुद्धां कितीतरी ठिकाणीं त्यांचे वडील दाखवायला घेऊन जातात. या महिन्यांतच प्रत्येकीला निदान शंभर शंभर ठिकाणीं तरी दाखविली असेल.

मुलाच्या मंडळींचा काय मान विचारतां ! आधीं दोन तीन बोलावणीं पाठवावीं तेव्हां कुठें मंडळीं मुलगी पहायला यायचें कबूल करतात. मग येणारीं माणसें सुधारक कुधारक पाहून मुलीचा थाट करावा लागतो. एकादे वेळीं मुलाची मंडळी न आल्यामुळें हा शृंगार फुकट जातो ती गोष्ट निराळीच.

मंडळी आली म्हणजे मुलीची हवी तशी परीक्षा करण्यांत येते. त्यांत किती आचरट प्रश्न विचारतात आणि मुलीच्या मनोभावनांकडे कसे दुर्लक्ष करण्यांत येतें हे काहीं नव्यानें तुला सांगायला नको. शालिनी, गुरांच्या बाजारांत तूं कधीं गेली आहेस कां ? म्हैस विकण्यायोग्य धष्टपुष्ट झाली म्हणजे तिला विक्रीसाठीं बाजारांत आणतात. तिला हवे तेवढे लोक येऊन पाहून जातात. एकाद्या गिऱ्हाइकाला ती पसंत पडली म्हणजे सौदा ठरवण्यांत येतो. याच तऱ्हेनें पांच मिनिटें मुलगी पाहून मुलीच्या देण्याघेण्याचा सौदा ठरतो. आणि म्हशीला निदान एकाच ठिकाणीं तरी नेऊन उभी करतात; पण आमच्या मुलींना तर भाजीवाली जशी भाजी घेऊन दारोदार हिंडते तसें दाखविण्यासाठीं दारोदार हिंडवण्यांत येतें. शालिनी, आपल्या पूर्वींच्या लोकांची

परक्या घरीं मुलीला कधीं दाखवायला न्यायची नाहीं अशी चाल होती ती तुला माहित आहे ना ? पण अलीकडच्या सुधारलेल्या लोकांनीं ती पार छुगारून दिली आहे. आणि आतांच्या मुली तर चांगल्या जाणत्या झालेल्या असतात. त्याच्या मनोभावनांची नको कां ग जरा तरी काळजी करायला ?

पण शालिनी, मला हें पत्र येथेंच पुरें केलें पाहिजे, कारण वेणूला आतां कोणी मंडळी पहायला येणार आहेत. त्यांच्या चहाविहाचो तयारी केली पाहिजे. पाहायला येऊं म्हणून त्यांच्याकडून निरोप आलेला आहे. नेमकी चारालाच मंडळी येतील असें काहीं नाहीं, पण आपल्याकडून तयारी असलेली बरी. खरंच शालिनी, चहा करतां करतां माझा कितीतरी वेळ फुकट जातो. पण चहा दिला नाहीं तर उगीच माणसांचें आदरातिथ्य करावयाचें सुद्धां कळत नाहीं म्हणून लग्न जमत असलेलें मोडायचें ! मी कशाला तें अपयश पदरीं घेऊं ?

शालिनी, तूं म्हणशील कीं, मुलीला खाऊचा पुडा मिळेल त्यांतून तुला थोडी बक्षिसी मिळून चहा केल्याच्या श्रमांचें हरण होईल म्हणून. पण त्याची यत्किंचितसुद्धां आशा नाहीं बरं. मुलाकडील माणसें आतां चहा हक्कानें घेतात, पण येवढ्या मोठाल्या मुली, त्यांना कसला खाऊ, म्हणून पेढ्याचे किंवा बत्ताशांचे पुडे देण्याची चाल मात्र या मंडळींनीं अजिबात काढून टाकली आहे. यांना असें समजत नाहीं कीं, मुली मोठाल्या झाल्या म्हणजे त्यांना पेढे खातां येत नाहीत कां काय ? आणि मुलाला चहा देऊन वर पेढ्यांचा पुडा दिला तर तो नको म्हणेल ? येवढेंच कशाला ? त्याला थोडें पेपरमिट किंवा एखादें चॉकोलेटचें पॅकेट दिलें तर तें तो खाणार नाहीं कां ग ?

बरं, मुलाचीं माणसें म्हणतील कीं पांच पांचशें मुली पहायच्या त्यांना खाऊचे पुडे कुठवर द्यायचे ? तर मग मुलीच्या माणसांनीं तरी पांचपांचशें घरच्या माणसांना चहा कुठवर पुरवायचा ?

बरं जाऊं दे. आणखी एक पानभर जरी रागारागांत तुला लिहिलें तरी

माझ्या मागचें चहा करायचें कांहीं सुटत नाही आणि खाऊही मिळावयाचा नाही. मनांत विचार पुष्कळ आहेत पण ते आतां पुढील पत्रांत लिहीन. शालिनी, तूंही वेळोवेळीं आपलीं मते मला कळवशील ना ?

तुझीच
नलिनी

२

शालिनीस सप्रेम नमस्कार वि. वि.

तुझें पत्र पोंचलें. आपल्या विवाहसंस्थेविषयीं मी लिहिलेलें तुला पसंत पडलें आणि माझे आणखीही विचार तुला कळून घ्यावयाचे आहेत हें ऐकून फार आनंद झाला. मला तरी माझे विचार तुला कळवावयाचेच आहेत. तेव्हां सवडीनुसार अशींच पत्रें लिहून माझे विचार मी तुला कळवीन.

शालिनी, आपण एके ठिकाणीं असतो तर एकाद्या तासांत शंभर मुद्र्यांना हात घालून साऱ्या विषयांचा गोंधळ केला असता आणि आपला सगळा वादविवाद वाऱ्याबरोबरच विलयाला गेला असता असें जें तूं लिहिलें आहेस तें मला अगदीं पूर्णपणें पटलें. तूं एथें नाहीस हें एका अर्थीं मला बरेंच वाटतें. पत्रांत विचार ग्रथित केल्यानें माझ्या विचारांना मूर्त स्वरूप प्राप्त होईल. असो.

आतां आमच्या घरीं ज्या पाहुण्या मुली आहेत त्यांची मी तुला थोडीशी हकिगत सांगतें. त्यांची हकिगत म्हणजे सुद्धां हल्लींच्या काळीं प्रमुखत्वानें दिसून येणाऱ्या नमुन्याचीच आहे. एका मुलीचें नांव येणू आणि दुसरीचें विमला आहे. येणूचें वय वीस वर्षांचें असून, तिला आज आठ वर्षें स्थळें पहात आहेत. स्थळें बघून बघून तिचे वडील अगदीं कंटाळले आहेत. हजारभर रुपये हुंडाही द्यायला तयार आहेत. पण हुंड्यापर्यंत बोलणेंच येत नाही. मुळीं मुलगी दाखवायला न्यावी तेथें मुलगी दिसायला चांगली, नाही म्हणून नाकारतात.

शालिनी, आपला एकादा लेख कुणी नाकारला तर आपल्याला वाईट वाटतें ना ग ? आणि प्रत्यक्ष आपल्यालाच नाकारल्यावर या मुलींच्या मनाला केवढा बरें धक्का बसत असेल ? एकेका धक्क्याबरोबर यांचा स्वाभिमानही डळमळीत झाल्याशिवाय रहात असेल कां ? असेल कां कशाला ? होतोच. वेणूला असे धक्के दोन हजार वेळां तरी बसलेले आहेत. वेणू ही लहानपणीं चांगली पाणीदार मुलगी होती हें मला माहीत आहे, पण हल्लीं ती गरीब गाईसारखी झाली आहे. तिचें कोणाच्या भाषणाकडे लक्ष नसतें, ती फारशी कोणाशीं बोलत नाहीं, सारखी मनांतल्या मनांत कुढत असते. हंसण्याची कलाच जणूं ती विसरून गेली आहे. खरोखर वेणूचा स्वभाव किती सालस आणि प्रेमळ आहे म्हणून सांगूं, फारच सुशील मुलगी आहे ती. पण तिकडे लक्ष कोण देतो ?

वेणूनें हल्लीं बाहेर जाण्याचें अगदीं सोडून दिलें आहे; कारण ती कुठें बाहेर गेली कीं, बायका लगेच नाक मुरडून विचारतात, “ इश, अजून नाहीं कां हिचें जमत ? काय बाई नशीब तरी ! ” हीं तिरस्काराचीं बोलणीं न् चेंष्ट्रेचीं हंसणीं ऐकायला नकोत म्हणून ती आपली कुठें जातच नाहीं.

शालिनी, एकंदर जगाविषयीं तिचें मत काय बरें झालें असेल ? तिला जर लोकांविषयीं तिरस्कार वाटला तर त्यांत कांहीं नवल कां आहे ?

“ मी जर चांगली आहे तर लोकांशीं मला काय करावचें आहे ? ” असें म्हणून आनंदांत रहाणें हें मला वाटतें अति उच्च दर्जाच्या एकाद्या मुलीला किंवा जिच्या भावना अगदीं बोथट आहेत अशा मुलीलाच साधेल. सामान्य मुलींना तें कांहीं साधणार नाहीं. आतां दुसरें एकादें ध्येय जर डोळ्यासमोर असेल तर हें अंशतः विसरतां येईल. पण वेणूसारखीला तें कसे व्हावें ? वेणूला लहानपणापासून एकच ध्येय माहीत आहे. तिचें लक्ष बाराव्या वर्षापासून तिच्या आईबापांनीं एकाच गोष्टीवर विल्लून ठेविलें आहे. तें म्हणजे लग्न. तेव्हापासून माझें लग्न कधीं होईल म्हणून ती वाट पहाते आहे. लग्न व्हायचें म्हणून तिच्या वडिलांनीं तिच्या शिक्षणाकडे मुळीच लक्ष दिलें नाहीं

म्हटलें तरी चालेल आणि बारा वर्षांच्या मुलीला शिक्षणाचें महत्त्व कळून. ती आपण होऊन तिकडे लक्ष लावील हें अशक्यच आहे.

तर आतां अशा मुलीच्या मनाची स्थिति किती निराशामय झाली असेल याची तुला सहज कल्पना करतां येईल. आणि अशा मनःस्थितींत त्या मुलीची प्रकृती बिघडली आणि तिला फिटस् येऊं लागल्या यांत तरी नवल काय ? फिटस्मुळें वेणूची शाळा अजिबात सुटली आहे. पुन्हां वर ह्या मुलीचे मनोविकारच तिच्या स्वाधीन नाहींत असें म्हणून लोक हंसायला तयार आहेतच.

आतां समज कीं या मुलीचें लग्न झालें तरी तिला जो जगाविषयीं तिरस्कार उत्पन्न झालेला आहे तो त्यामुळें कमी होईल कां ? तिला मग संसारांत सुख वाटणें शक्य नाहीं. तिचें निराशावादी बनलेलें मन निराशावादीच राहील. मग अशा आईचीं मुलें कितपत सुट्ट आणि समाजकार्यतत्पर निपजतील वर ?

आणि वेणूची हकिगत म्हणजे कांहीं अगदीं अभूतपूर्व नाहीं. आपल्या समाजांत पुष्कळ मुलींची हीच हकिगत आहे. सुंदर मुलींची गोष्ट सोडून दिली तर हल्लीं प्रत्येक मुलीला कमीत कमी चार चार वर्षें लग्नासाठीं दाखवण्यांत कोणालाच कांहीं विशेष वाटेनासें झालें आहे. पूर्वीं अमुक वयापर्यंत मुलीचें लग्न झालेंच पाहिजे अशी मर्यादा होती. ती निघाल्यामुळें आतां ह्या असा स्वतंत्र कारभार सुरू झाला आहे. म्हणजे पुन्हां ती मर्यादा लोकांनीं पाळावी असें नाहीं हो माझे म्हणणें. पण म्हणून सहा सहा आठ आठ वर्षें आपल्या मुलीला लग्नाच्या बाजारांत आणून उभी करायची आणि सदैव त्या मुलीच्या कानीं लग्न लग्न याशिवाय शब्दही पडूं द्यायचा नाहीं याविरुद्ध माझे बोलणें आहे.

मला वाटतें हें पत्र आतां पुरें करावें. हें पत्र वाचून पुष्कळ प्रश्न तुला विचारावेसे वाटतील हें मला माहीत आहे. मी हळू हळू तुझ्या शंकांचें निरसन करीनच. होतां होईल तों या विषयावर सर्वांगीण चर्चा मला करा-

यची आहे. पण ह्या विषयाचे मुद्दे असे बारीक बारीक आहेत की, काहीं वेळेवर न आठवल्यामुळे ते राहूनच जातील की काय अशी मला भीति वाटते. म्हणून तू आपल्या शंका मला वारंवार विचारीत जा, म्हणजे तो मुद्दा निसटायचा नाही आणि एकादा नवीनही मुद्दा मला कळेल. करशील ना हें येवढें ? क. लो. ही. वि.

तुझीच
नलिनी.

३

शालिनीस सप्रेम नमस्कार. वि. वि.

तुझ्या उत्तराची वाट न पहातांच हें पत्र मी लिहीत आहे; कारण आतांचे दोन तीन मुद्दे भराभर एकापुढें एक माझ्या मनांत आले आहेत. तुझें पत्र येईपर्यंत त्यावरील विचार तसेच मनांत घोळत ठेवले तर ते कदाचित् विस्कळित होऊन जातील. म्हणून मी लगेच सर्व कागदावर उतरीत आहे.

गेल्या पत्रांत वेणूची सविस्तर हकिगत मी तुला कळवली. आतां येथें असा प्रश्न येतो की, इतक्या लोकांनीं पाहून पाहून काय पाहिलें ? वधूपरीक्षेत कोणत्या बाबीकडे या लोकांनीं विशेष लक्ष पुरवले ? कशांत गुण कमी पडल्या-मुळे वेणूला नापास व्हावें लागलें ? तर सौंदर्य. या बाबींत उणेपणा असल्या-मुळे वेणूला बहुतेकांनीं नापसंत केली.

किती ग ही खेदाची गोष्ट ! अंतरंगसौंदर्याकडे पार दुर्लक्ष करून निव्वळ बहिरंगसौंदर्य पहाणारे हे परीक्षक नव्हेत कां ? काय म्हणावं त्यांना सांग बरं. आपल्या जन्माची सहचारिणी निवडावयाची त्या बाबतींत अशी ढोबळ चूक करणाऱ्या वराला, वधूबरोबरच दुःखाचेंही पाणिग्रहण करण्याचा मान लाभला तर त्यांत आश्चर्य तें काय ? बहिरंगसौंदर्य हें किती दिवस टिकणारें आहे ? तें लवकर नाहीसें होणारच. आणि जरी कदाचित् तें मोठ्या वयापर्यंत टिकून राहिलें तरी पतीला पत्नीच्या सौंदर्याचें किती दिवस कौतुक वाटेल ?

फार तर एक वर्षभर. मग हळू हळू बाह्यसौंदर्याकडून मन मार्गे वळून त्याला अंतःसौंदर्याची जरूरी भासू लागेल. वधूपरीक्षेच्या लॉटरीत त्याला अनुरूप पत्नी लाभली असली तर त्याचे सुदैव समजायचे. नाही तर “हिडिबा पुरवली पण ही कैकेयी नको,” असे त्याला वाटल्यावाचून राहिल कां ?

वधूपरीक्षा म्हणजे लॉटरीच नाही तर काय ? पुष्कळ रंगांच्या कागदांत बांधलेल्या पुड्यांपैकी सुंदर गुलाबी कागदांत बांधलेला पुडा उचलावा तशीच ही वधूची निवड म्हणायला हरकत नाही. मग त्या पुड्यांतून कदाचित् एखादी बहुमोल वस्तु निघेल किंवा एखादी गारगोटीही निघेल. तशीच एखादी मुलगी सद्गुणसंपन्न निघेल किंवा दुर्गुणसंपन्न निघेल. मला वाटते शंभरांतून एखाद्याला अनुरूप वधू मिळत असेल. आणि तीसुद्धा परीक्षण-चातुर्यामुळे नव्हे, तर निव्वळ दैवयोगाने. ही एक जोडी सुखी होईल पण बाकीच्या नव्याण्णाव विजोड जोड्यांचे काय ? “ मग काय करायचे ? पदरी पडले न पवित्र झाले,” असे म्हणूनच ते आपला संसाराचा गाडा डोळ्यावर ढांपणे ओढून हांकीत रहाणार. त्याशिवाय त्यांना काहीं गत्यंतरच नाही. शालिनी, आपल्याकडे घटस्फोटाची चाल नाही म्हणून वरून सारे स्थिरस्थावर दिसते आहे. बाकी नीट पाहिले तर सगळी घडी विस्कटलेली आहे असेच आढळून आल्याखेरीज रहाणार नाही.

आतां मी वर जे लिहिले आहे त्याचा अर्थ लोक बाह्यांगसौंदर्य पहातात म्हणजे लावण्यखनीखेरीज कुठलीच मुलगी पसंत होत नाही, असा नाही. सद्गुणसंपन्न मुलीखेरीज कोणतीच मुलगी पसंत करतां कामा नये असाही नाही किंवा प्रत्येकाने सुद्धा कुरूप मुलगी करावी असाही नाही. बाह्यांगसौंदर्यापेक्षा अंतरंगसौंदर्याकडे अधिक लक्ष पुरवले पाहिजे येवढेच माझे म्हणणे आहे, कारण अंतरंगसौंदर्य हेच खरे सुखाला साधनीभूत आहे. हे सगळ्यांना कळते पण वळत नाही.

तर आतां वधूपरीक्षणांत बहिरंगसौंदर्याला दुय्यम स्थान द्यायचे येवढे ठरल्यावर अंतरंगसौंदर्याची मुलाने कशी परीक्षा करायची हा मुख्य प्रश्न येतो.

आपल्यायोग्य वधू निवडण्यासाठी वरानें प्रथम आपल्या स्वभावाची ओळख करून घेतली पाहिजे. आणि मग आपल्याला पूर्णता प्राप्त होईल अशी अर्धोगी त्यानें निवडावी. त्यानें आपल्या आवडीनिवडीचाही विचार करणें जरूर आहे. स्वभाववैचित्र्याप्रमाणेंच मनुष्याचें रुचिवैचित्र्यही असतें. एकाद्याला सीता आवडेल, दुसऱ्याला द्रौपदी आवडेल, तर तिसऱ्याला सत्यभामा आवडेल.

शालिनी, अशा प्रकारें जर वधूवरांची निवड झाली तर हल्लींपेक्षां पुष्कळच सुखी कुटुंबे दृष्टीस पडूं लागतील असें तुला नाहीं कां वाटत ? खरी स्वभावाची पारख फारच थोड्यांना करतां येते, ही एक मोठीच अडचण आहे; पण अगदींच जें आंधळ्यासारखें वागायचें त्यापेक्षां डोळे उघडे ठेवल्यानें निवड अधिक चांगली होईल हें तर तुला कबूल आहे कीं नाहीं ?

शालिनी, मी आतांपर्यंत सारखी वरानें वधू कशी पसंत करावी हें सांगत आलें म्हणून जो वर आपल्याला पसंत करील त्याच्याशीं निमूटपणें लग्न करावें असें नाहीं हो मला म्हणायचें. वधूनेंही वराच्या स्वभावाची परीक्षा केलीच पाहिजे. पण अजून “ सुंदर मुलाखेरीज मला मुळींच लग्न कर्तव्य नाही, ” असें म्हणून कोणी मुलगी अडून बसल्याचें माझ्या ऐकण्यांत आलेलें नाहीं.

असो, जरी अर्धवटच मुद्दा राहिला आहे तरी पत्र येथेंच थांबवणें भाग आहे. फिरायला जायची माझी वेळ होऊन गेली आहे आणि लीला येऊन पांच मिनिटें चल चल करून मला छळीत आहे आणि कसला ग विषय घेतला आहेस म्हणून चिडवीत आहे. आलिया भोगासी असावें सादर, दुसरे काय ? आणखी पुढील पत्रांत लिहीन क. ही वि.

तुझीच

नलिनी.

शालिनीस सप्रेम नमस्कार. वि. वि.

तुझे पत्र पोंचलें. तूं विचारलेला प्रश्न मी आजच्या पत्रांत विचारास न घेतां पुढल्या पत्रांत घेणार आहे.

बधूपरीक्षेत मुलीच्या स्वभावाकडे दुर्लक्ष करतात हें मी सांगितलेंच आहे सौंदर्याला अग्रस्थान मिळून स्वभावाला दुय्यम स्थान देण्यांत येतें. आतां मुलीच्या स्वरूपाची आणि स्वभावाची परीक्षा वरपक्षीय मंडळी कशी करतात हें आपण पाहूं.

अतिशय सुंदर मुलींची गोष्ट आपण सोडून देऊं. ज्या मुली दिसण्यांत साधारण असतात त्यांच्याविषयीं आपण विचार करूं. मुलीची परीक्षा पांच मिनिटांत व्हायची असते. खरोखर घड्याळ लावून पाहिलें तर पांच मिनिटें सुद्धां भरणार नाहीत. मुली बहुधा पूर्वी कधीं पाहिलेल्या नाहीत अशा असतात. कोणी मुलीला पहायला आलें कीं मुलगी आधीं घाबरून गेलिली असते. हो, आतां मला वेणूची आठवण झाली. इतकीं वर्षे जरी तिला पहात आहेत तरी अजून कोणी पहायला आलें कीं ती अतिशय घाबरते, आणि त्यामुळें ओठ चावून इकडेतिकडे करण्याची संवय तिला लागली आहे. त्यामुळें मुलगी तोंडेंच वांकडी करते असें पहायला आलेली मंडळी म्हणतात. बाकी नेहमीं ती असें मुळींच करीत नाहीं. दुसऱ्याही एका मुलीची हकिगत मला माहीत आहे. घाबरल्यामुळें चालतांना त्या मुलीचे पाय वेडेवांकडे पडत त्यामुळें मुलगी पायानें अधू म्हणून तिच्यावर आक्षेप येई.

याच्या उलटही गोष्टी ऐकण्यांत येतात. एकाद्या मुलीचे थोडे केस पांढरे झाले तर कल्प लावून तो दोष नाहीसा होतो. मुलगी थोडी नकटी असल्यास मोठ्याशा नथीनें तो दोष पुष्कळच कमी होतो. अशा बारीक सारीक चुका लक्ष झाल्यावर पुष्कळ वेळां उघडकीस येतात.

आतां स्वभावपरीक्षेकडे पाहूं. मुलीला साधारणपणें चार पांच प्रश्न विचारण्यांत येतात. ते बहुधा ठराविकच असतात. त्या प्रश्नांच्या उत्तरावरून

आणि थोडेंसें वाचण्यावरून मुलीच्या स्वभावाची, ज्ञानाची सर्व माहिती परीक्षकांना होते !!!

केव्हां केव्हां मुलीला ओळखणाऱ्या कोणातरी माणसाकडे जाऊन मंडळी मुलीच्या स्वभावाविषयी चौकशी करतात. पण त्यामुळे तरी मुलीचा खरा स्वभाव कळणें शक्य आहे कां ? आधीं सचिवैचित्र्यामुळे ही माहिती निरुपयोगी होणार. दुसरी अडचण म्हणजे अशी कीं, साधारणपणें कोणीही अमुक मुलगी कशी आहे म्हणून आपल्याला विचारलें तर आपण मुलगी चांगली आहे म्हणून उत्तर देतो. मग त्या मुलीचा स्वभाव आपल्याला आवडत नसला तरीसुद्धां तिचें लग्न जमत असलें तर आपण कशाला मोडता घालावा असा पोक्त विचार आपल्या मनांत येतो. मग या असल्या माहितीचा फायदा काय ?

बाकीच्या गोष्टी जमल्यावर मुलीचा स्वभाव आपला निघेल तो निघेल अशीच बहुतेक वरपक्षीयांची प्रवृत्ति असते. मुली लहान वयाच्या असतां एक वेळ या प्रश्नाकडे दुर्लक्ष केलें तरी चालेल; पण आतां मुलींचीं प्रौढ वयांत लग्न होत असल्यामुळे या प्रश्नाकडे लक्ष पुरवणें अत्यावश्यक झालेलें आहे; कारण मोठया मुलींचा स्वभाव परिपक्व झालेला असतो. लहान वयाच्या मुलींचा स्वभाव पतीला अनुरूप असा वनूं शकेल; परंतु स्वभाव पक्का बनल्यावर आपल्या पतीच्या सुखासाठीं आपल्या आवडीनिवडी आणि आपलें ध्येयसुद्धां बदलण्याची प्रेमळ पत्नीची इच्छा असली तरी तिला तें शक्य होईल कां ? सोनें तापलेलें असेपर्यंत त्याला वाटेल तो घाट देतां येईल, पण तें निवून कठीण झाल्यावर त्याचा घाट बदलतां येईल कां ? पत्नीला आपल्या आवडीनिवडी मुळींच बाजूला सारतां येतील; पण तें करण्यांत तिला आपल्या सुखाचा यत्न करावा लागेल. संसाराचा बोजवारा व्हायला नको म्हणून विरोधी स्वभावाच्या समंजस पतिपत्नींना पुष्कळ वेळां आपल्या सुखाची आहुति द्यावी लागते. पण म्हणून त्याला कांहीं सुखाचा संसार म्हणतां येत नाहीं.

आतां पतिपत्नींचें कितीही स्वभावसाम्य असलें तरी त्यांच्यांत कांहीं बाबतींत थोडासा मतभेद हा होणारच. पण त्या वेळां परस्परसुखासाठीं दोघांनींही थोडें थोडें मागें ध्यायचें यांत खरी मजा आहे. अशा पतिपत्नींचा संसार सुखावह होणारच. या संसाराला आदर्शभूत संसार म्हणायला कांहींच हरकत नाही.

इतका वेळ प्रचलित वधूपरीक्षेंतील दोष मी दाखवले. पण शालिनी, आतां माझ्यासमोर असा प्रश्न आहे कीं आपली ही जी मुलगी दाखवण्याची चाल आहे ती चाल असतां वराला मुलीच्या स्वरूपाखेरीज दुसऱ्या गोष्टी पाहतां येणार कशा ? पूर्वीं कधींही न पाहिलेली मुलगी पांच मिनिटें पुढें येऊन बसली असतां ती कितपत सुरेखनिरेख आहे याखेरीज इतर गोष्टी त्याला कशा कळणार ?

याला उपाय म्हणजे आधींच ज्या वधूवरांना एकमेकांचा स्वभाव उत्तम रीतीनें समजलेला आहे अशांनींच लग्न करणें. मुलांमुलींची चांगली ओळख असल्याखेरीज स्वभाव ज्याअर्थी कळणें शक्य नाहीं आणि अनुरूप वधूवरें असल्याखेरीज संसारांत सुख लाभणें शक्य नाहीं, त्याअर्थी मुलांमुलींची चांगली ओळख असली पाहिजे असें म्हणण्यास कांहींच प्रत्यवाय नाही.

पण शालिनी, आपल्या समाजांत स्त्रीपुरुषांची ओळख होणें फार कठीण आहे नाही ? आपले लोक असे कुत्सित आहेत आणि स्त्रियांविषयी त्यांचे विचार अजूनही [आम्ही सुधारलेले असें हे आपल्याला म्हणवून घेतात म्हणून हो.] इतके अनुदार आहेत कीं पुरुषांच्या बरोवरीनें स्त्रिया समाजांत मिसळलेल्यामुद्रां त्यांना पहावत नाहीत. मग एकत्र बसून मोकळ्या मनानें स्त्रीपुरुषांत संभाषण कसें होणार ?

तसेंच एकाद्या मुलाची एकाद्या मुलीशीं मैत्री झाली कीं त्यांचें लग्न ठरवून लोक पार मोकळे होतात. मग दहा वेळां जरी तिच्या बाबतींत लोकांची फजिती झाली तरी पुन्हां नाक वर करून चालायला यांना कांहींच वाटत नाही. मुलांमुलींतील मैत्री पवित्र असणें शक्यच नाही अशी त्यांची समजूत

असते. अर्थात् ती त्यांच्या हलक्या मनाचीच निदर्शक आहे; पण दुर्दैवाने आपला बहुजनसमाज असल्याच मनाचा असल्यामुळे आपल्यावर निंदेचे शेतोडे उडायला नकोत म्हणून कित्येक समाजभीरू मुलामुलींची ओळख शेण्याचे प्रसंग आले तरी टळतात.

शालिनी, ही आपल्या हल्लींच्या सुशिक्षित समाजाची स्थिती आहे. आश्चर्यकारक गोष्ट आहे नाही ग ? पण तरी ती खरी आहे. तेंच अशिक्षित लोकांकडे पाहिलं तर काय दिसतं ? मराठमोळ्यांत स्त्रीपुरुष अगदीं खुशाल एकमेकांत मिसळत असतात. रस्त्यानें चालत असतांनामुद्धां स्त्रीपुरुषांनीं रस्पांरकडे शत्रुत्वाच्या भावनेनें पहायचें हें त्यांच्यामध्ये आढळत नाही. हा पुरुष आणि ही स्त्री अशी भावनाच मुळीं त्यांच्या मनांत नसते त्यांचीं मनें निर्दोष असतात. स्त्रियांच्या हक्काविक्कांची बोलणीं त्यांच्यांत नाहीं कधीं ऐकायला येत; पण स्त्रिया पुरुषांच्या बरोबरीनें समाजांत मिसळून कामें करीत असतात. म्हणजे काय कीं इतर बाबतींत जरी हे लोक अशिक्षित असले तरी या बाबतींत ते सुशिक्षितांपेक्षाही सुधारलेले आहेत. तुला कसे वाटतें ?

इतक्या मोकळेपणाने जरे आपल्या मुलगेमुली एकमेकांशीं वागूं लागतील तरच त्यांना एकमेकांच्या स्वभावाची नीट ओळख करून घेतां येऊन आपल्या अनुरूप वधूवरांची निवड करतां येईल आणि त्यांची निवड जर उत्तम झाली तरच त्यांना संसार सुखाचा वाटेल. अस्तु. क. लो. ही वि.

तुझीच नलिनी.

५

शालिनीस सप्रेम नमस्कार वि. वि.

तूं आपल्या मागल्या पत्रांत अगदीं गोंधळून जाऊन मला विचारले आहेस कीं, “ पाश्चात्यांचा प्रीतिविवाहाचा गोंधळ आपल्या डोळ्यासमोर असूनही त्यांचाच किता आपण गिरवायचा कीं काय ? कारण वधूवरांनीं एकमेकांचीं

निवड करायची असें म्हटलें म्हणजे त्याला प्रीतिविवाह हेंच नांव योग्य. ”

मी म्हणतें येवढें प्रीतिविवाह या शब्दात धास्ती वाटण्याजोगें काय आहे ? मला तर प्रीतिविवाह संमत आहे. आतां पाश्चात्यांमध्ये भराभर जे घटस्फोट होत आहेत ते काहीं प्रीतिविवाहामुळें नव्हे. लग्नापासून दोनतीन वर्षांतच ज्या पतिपत्नीनां एकमेकांचा कंटाळा येतो त्याला काय तूं प्रीतिविवाह हें नांव देतेस ?

मी काहीं त्याला प्रीतिविवाह म्हणणार नाहीं. त्याला विकारविवाह हें नांव योग्य आहे. एकमेकांच्या अंतरंगसौंदर्यानें मोहून जाऊन केलेल्या विवाहालाच फक्त प्रीतिविवाह म्हणतां येईल.

घटस्फोटाकडे पोंचविणारे जे विवाह ते बहिरंगावर मन भुलून गेल्यामुळें झालेले असतात. आपल्याकडे सध्यां जे विवाह होत आहेत ते याच मास-त्याचे आहेत. घाबरून जाऊन प्रीतिविवाह हें नांव ज्यांना देणें योग्य ते प्रीति-विवाह सध्यां आपल्यांत चालू आहेत. आतां घटस्फोटाकडे पोंचविणारे असें म्हणतां येत नाहीं; याचें कारण आपल्याकडे घटस्फोटच होत नाहीं. बाकी खरी स्थिती दोघांची सारखीच आहे. विकारांचें प्राबल्य संपून विचाराला वांव सांपडला म्हणजे भिन्नस्वभावांच्या पतिपत्नीना एकमेकांचा कंटाळा यायचाच. मग दोघांनीं जरी शहाणपणानें दुसरी काहीं गत नाहीं म्हणून तसेंच पटवून घेतलें तरी खरें तें विजोडच जोडपें म्हणायचें.

उलट अनुरूप वधुरें असल्यावर त्यांना एकमेकांचा कंटाळा येणें शक्यच नाहीं. एकमेकांच्या गुणांवर प्रेम असल्यानें तें चिरस्थायी असतें. त्यांत विकारवशतेचा भाग नसल्यामुळें त्याची गोडी कमी होण्याची भीति वाळगण्याचें कारण नाहीं. पावसाळ्यांत सांचलेलें डबक्यांतलें पाणी पाऊस संपतांच आटून जातें; परंतु डोंगरावरून सतत वाहणारा निर्मल पाण्याचा झरा हळू हळू मोठा होत जाऊन त्याला अथांग नदीचें स्वरूप प्राप्त होतें. विकारवशतेबरोबरच खोऱ्या प्रेमाचा लय होतो; पण खरें प्रेम उत्तरोत्तर वृद्धिंगत होतें. अशा

प्रेमानें बद्ध झालेलीं पतिपत्नी, परस्परसुखासाठीं आत्मसमर्पण करूं लागलीं. म्हणजे सुखसर्वस्व त्यांच्या हातीं लागायचेंच.

मग शालिनी, आतां सांग बरं असले प्रीतिविवाह आपल्याकडे हवेत कीं. नकोत तें. कां अजूनही प्रीतिविवाह या शब्दाची तुला भीति वाटते ? तुला खरें काय वाटतें तें सांग हं. क. लो. अ. ही. वि.

तुझीच नलिनी.

६

शालिनीस सप्रेम नमस्कार वि. वि.

तुझें पत्र पोंचलें. माझ्या म्हणण्याप्रमाणें जर उच्च दर्जाची निवड होऊं लागली तर खरोखरच उत्तम होईल असें तुझें मत तूं मला कळवलें आहेस. प्रीतिविवाहाला तूं कांहीं आतां भीत नाहीस हें ऐकून आनंद झाला; पण तूं म्हटलें आहेस कीं, उत्तम निवड करण्याजोग शहाणपण तरी किती जणांच्या अंगीं असतें आणि खरा स्वभाव तरा किती जणांना कळतो ? तसेंच खरें प्रेम आणि विकारवशता यांतला फरकसुद्धां कळणारे फारच थोडे असतात. आणि पाश्चात्यांतील गोंधळ त्यामुळेंच दृष्टीस पडतो.

कबूल आहे. चांगल्याप्रमाणें वाईट हें यायचेंच. पण वाईटावाईटांतसुद्धां कमीअधिकपणा असतो ना ? पुष्कळ लहरी मारीत असलेल्या एकाद्या रेशमी वस्त्रांत मुख्य रंग कोणता हें ठरवावयाचें असलें तर डोळे मिटून धरणारापेक्षां ते उघडे ठेवणारा सत्याच्या अधिक जवळ जाईल. त्याचप्रमाणें मुळीच स्वभावाकडे नीट लक्ष न देतां नशिवावर हवाला ठेवण्यापेक्षां स्वभावाकडे नीट लक्ष दिल्यानं चुकी होण्याचा संभव तितकाच कमी होईल.

खरें बोला म्हणून नीतिशास्त्रांत सांगितलेलें आहे. मग कितीजण खरें बोलतात ? पण म्हणून खरें बोला असें सांगितल्यामुळेंच लोक खोटें बोलतात. असा सिद्धांत ठोकून द्यायचा कीं काय ?

असो. शालिनी, आज तुला मी विमलेची हकिगत सांगणार आहे.

विमला अठरा वर्षांची असून दिसण्यांत बरीच चांगली आहे. ती सध्या इंग्लिश पांचवीत आहे. तिला चार वर्षे स्थळें पहात आहेत. पण तीं कसलीं? तर श्रीमंत वयस्क, पहिलीं मुलें असलेल्या वरांचीं. परदां तर एक जवळजवळ पन्नाशीला आलेला गृहस्थ तिला पहायला आला. त्यामुळें विमला खूप चिडली, आणि विचारलेल्या एकही प्रश्नाचें तिनें उत्तर दिलें नाहीं. मुलगी घाबरली आहे म्हणून तिच्या वडिलांनीं वेळ मारून नेली; पण मागून तिला खूप बोलले. विमलेनें त्यांना सांगितलें कीं, मला म्हाताऱ्याशीं कांहीं लग्न करा-यचें नाहीं. मग मुलगा गरीब असला तरी मला चालेल.

त्यावर तिच्या वडिलांनीं तिला चक्र सांगितलें कीं, गरिबाशीं लग्न करून नंतर तुझें जर कांहीं बरेवाईट झालें तर आम्हाला तुला पोसायला ऐपत नाहीं. आणि लहान वयाच्या श्रीमंत मुलाच्या डोंबत्यावर घालायला आमच्या-पाशीं पैसेही नाहींत.

विमला त्यावर गप्प बसली. बावांनीं इतके मोठाले मुलगे पाहूं नका वगैरे पुष्कळ तिच्या वडिलांना सांगून पाहिलें पण शेवटीं त्या माणसाशीं बोलण्यांत कांहीं अर्थच नाहीं असें पाहून त्यांनीं बोलणें सोडून दिलें. आणि शेवटीं त्या गृहस्थानें आपला शब्द खरा केला. त्या पन्नास वर्षांच्या म्हाताऱ्याशीं विमलेचें लग्न ठरलें आहे. आठ दिवसांतच लग्न व्हायचें आहे. लग्नाचा दोहीं अंगचा खर्च वराकडूनच होणार आहे. विमला विचारी सारखी रडत बसते. तिची समजूत तरी मी कशी करूं ?

शालिनी, काय ग ही आपल्या मुलीची स्थिति ? मला वाटतें विमलेच्या भावाला चांगली दहापंधरा हजारांची इस्टेट खास मिळेल. मग विमलेसाठीं त्यांनीं दोन तीन हजार रुपये खर्चले असते तर काय बिघडलें असतें ? (हुंड्याविषयीं पुढील पत्रांत लिहिणार आहें.) आणि जन्मभर जरी तिला पोसावी लागली तरी मुलगा तशीच त्याची ती मुलगी, मग मुलगी पोसण्याचें येवढें आईबापाना संकट पडतें तें निसर्गनियमानुसार असेल कां ग ?

लग्न होईपर्यंत मुलीला पोसायची येवढेंच काय तें मुलीच्या बाबतींत

आपलें कर्तव्य असें आईवापाना वाटतें. म्हणून एकदां कशी तरी तिची धिडका घरांतून काढली कीं यांना हुश्र करीत बसायला मोकळीक. आणि दिवसेंदिवस पहावें तों हे म्हातारे श्रीमंत नवरेच आईवापाना फार आवडूं लागलेले दिसतात. नशीब आमच्या मुलीचें !

तुमच्याच घरांत लग्न करूं असें विमलेचे वडील म्हणत होते; पण बाबांनीं त्यांना सांगितलें कीं, हें लग्न आम्हाला कांहीं पसंत नाहीं. माझ्या घरांत बाप आपल्या मुलीच्या सुखावर पाणी सोडीत असतांना मला पहावणार नाहीं. तेव्हां माझ्या येथें हें लग्न नको. आणि आम्ही कोणी लग्नालाही येणार नाहीं.

असल्या परंतीना समाज वाळीत कां ग टाकीत नाहीं ? आणि वधूवरांत फार तर दहा बारा वर्षांचें अंतर असावें असा कायदा कां होत नाहीं ? कळावें. ही वि.

तुझीच नलिनी.

७

शालिनीस सप्रेम नमस्कार, वि. वि.

शालिनी, काल एक विशेष प्रकारची गोष्ट घडून आली. बाबांनीं आपल्या खोर्लीत मला बोलावून “ तुला लग्न करावयाचें आहे ना ? ” म्हणून विचारलें.

हा अनपेक्षित प्रश्न ऐकून मी एकदम गोंधळून गेलें. अनपेक्षित म्हणजे त्या वेळीं अनपेक्षित. बाकी केव्हां तरी लवकरच हा प्रश्न माझ्यासमोर उभा रहाणार हें मला माहीत होतें. त्यावर उत्तरही पण मी योजलेलेंच होतें.

मी हो म्हटलेलें ऐकून बाबांना समाधान वाटलेसें दिसलें. भग ते म्हणाले, “ आमची तशी कांहीं गर्दी नाहीं. चांगलें स्थळ मिळालें तर उरकून घेऊं. नाहीं तर शिकणें चालू आहेच. ”

त्यालाही मी होय म्हटलें. नंतर बाबांनीं विचारलें कीं, “ अमूक अमूक आय. सी. एस. नुकतेच येथें आले आहेत. ते मुली पहाताहेत. मी पांच

हजारांपर्यंत हुंडा देणार आहे. आणि वेळ आल्यास आणखीसुद्धा दोन हजार देईन. मग काय करूं कां तिथें खटपट ? ”

तेव्हां मी बाबांना चक्र सांगितलें कीं आय. सी. एस. शीं मला लग्न कर्तव्य नाही.

बाबांना हें ऐकून जसें आश्चर्य वाटलें तसेंच तुलाही वाटत असेल ना शालिनी ? कारण हल्लीं कॉलेजमधल्या मुली “ इंग्लंड रिटर्न्ड ” लोकांसाठीं नुसत्या टपून बसलेल्या असतात. शालिनी, रागाग्रं नको हं. कदाचित् तुझीही तीच महत्त्वाकांक्षा असेल.

बाबांना वाटलें मी थट्टेनेंच बोलत आहे. म्हणून त्यांनीं हंसतहंसत विचारलें, “ त्याच्याबरोबर एकादा पांढरा हत्ती असेल म्हणून घाबरलीस कां काय ? ”

आमच्या बोलण्याला गंभीरपणाचें स्वरूप न येतां विनोदाचें आलें हें पाहून मला जरा मोकळें वाटूं लागलें. मीही हंसतच म्हटलें “ ती भीती तर आहेच. पण दुसरेही त्याला एक कारण आहे. मला हुंडेखाबूशीं कांहीं लग्न करावयाचें नाही. जो हुंडा मागितल्याशिवाय केवळ माझ्यासाठीं माझ्याशीं लग्न करायला कबूल होईल त्याच्याशींच मी लग्न करीन. ”

बाबांचा चेहरा गंभीर झाला. “ हुंड्याशिवाय तुला चांगलें स्थळ मिळणें जरा कठीणच आहे. ” ते म्हणाले.

“ पण तसें जर स्थळ मिळालें नाही तर त्या सात हजार रुपयांत मीच इंग्लंडला जाऊन डॉक्टर होऊन येईन. आणि बाबा, माझी आणखी एक अट आहे. मी “ दिसायला ” कुठेही जाणार नाही. ती रानटी चाल मला अगदीं आवडत नाही. तसेंच मला ज्याचा स्वभाव पसंत पडेल त्याच्याशींच लग्न केल्यानें मला सुख होईल. ”

बाबा थोडा वेळ स्तब्ध बसले. मग त्यांनीं विचारलें. म्हणजे तुला प्रीति-विवाह संमत आहे कीं काय ? ”

त्यावर मी मानेनेंच होय म्हणून उत्तर दिलें. पण शालिनी, माझ्या

उत्तराने बाबा विलकूल रागावले नाहीत बरं. ते म्हणाले, “काहीं हरकत नाही. मोठ्या मुलांमुलींनी स्वतः निवड करावी हेंच उत्तम. पण नलिनी, यांत तुझ्यावर केवढी जबाबदारी पडत आहे हें तुला माहीत आहे ना ?”

असे म्हणून मी तुला मागल्या पत्रांत वधूवरांनी निवड कशी करावी यावर जें लिहिलें आहे तेंच त्यांनी मला सांगितलें. मी तें सर्व ऐकून घेतलें. शालिनी, मला जरी तें सर्व ठाऊकच होतें, तरी बाबा इतके कळकळीने उपदेश करित होते कीं मला त्यांचें बोलणें ऐकावेसेच वाटत होतें. आणि माझ्यावर जबाबदारी येणार हें मला पूर्वी कळलेलें असून त्यांच्या बोलण्यानें ती जबाबदारी मला दुष्पट झाल्यासारखें वाटूं लागलें. त्यांचें बोलणें संपल्यावर मी त्यांना सांगितलें कीं, “मी जरी स्वतः निवड केली तरी तुमच्या संमती-वांचून काहीं मी लग्न करणार नाही.”

हें ऐकून बाबांना अतिशय समाधान वाटलें. ते सद्बोधित होऊन म्हणाले, “नलिनी, तुम्ही मुलें सुखां झालां म्हणजे त्यांतच आमचा आनंद आहे. तूं जर शाहाणपणानें निवड केलीस तर मी कधीही तुला नको म्हणणार नाही.”

हें बोलतांना बाबांच्या डोळ्यांत पाणी आलें. ते एकदम तेथून निघून गेले. बाबांनीं माझें म्हणणें कबूल केलें म्हणून मला त्यांचे उपकार वाटले. शालिनी, सगळेच आईबाप आपल्या मुलांमुलींवर जर असें खरेंखुरें प्रेम करतील आणि त्यांच्या सुखाविषयीं कळकळ वाळगतील तर किती ग चांगलें होईल ? आईबाप आपल्या मुलांवर प्रेम करित नाहीत असें नाही मी म्हणतं. पण केव्हां केव्हां असमंजसपणानें आपल्या मुलांना अमुक रीतीनें सुख होईल असें वाटून आईबाप अमुकच तऱ्हेनें वाग असो हट्ट धरून बसतात; आणि मुलांच्या दुःखाला कारणीभूत होतात. लग्नाच्या बाबतीत तर असे प्रकार फार होतात. आणि ती बाबत तर इतकी महत्त्वाची आहे कीं तिच्यावर मुलांचें व मुलींचें जन्माचें सुखदुःख अवलंबून असतें. म्हणून आईबापांनीं लग्नाच्या बाबतीत जरा लगाम सैल सोडला पाहिजे.

असो, मी आतां हुंडेखाबू लोकांविषयीं आणखी माझे विचार तुला कळवणार आहे. हुंडा घेणें किती वाईट आहे यावर पुष्कळ चर्चा झाली आहे; पण त्याचा कांहीं उपयोग झाला आहे कां ? कांहीं नाही. स्नेहलतेच्या आत्म-यज्ञापासून लोकांना हुंडा घ्यायची जरा लाज वाटूं लागली होती, पण आतां या “ इंग्लंड रिटर्न्ड ” लोकांनीं मन मानेल तो हुंडा घ्यायला सुरुवात केली आहे. असें शहाणपण घेऊन आलेले लोक जर राजरोसपणानें हुंडा घेतात, तर मग आम्हीं तरी कां घेऊं नये, असें म्हणून इतर लोक हुंडा चापतात. आतां हुंडा न घेणें होच बावळटपणाची गोष्ट झाली आहे.

दहा वर्षांपूर्वीं हजारभर हुंडा म्हणजे तोंडभर रक्कम होत असे. आतां गरीब सुद्धां हजाराखालीं बोलत नाहीत. आतां तीन हजार म्हणजे साधारण हुंड्याची रक्कम झाली आहे. पण या “ इंग्लंड रिटर्न्ड ”नीं आपला भाव इतका वाढवून ठेवला आहे कीं दहा हजार, पंधरा हजार होतां होतां आतां चाळीस हजारांवर बोलणें येऊन बसलें आहे. “ काय * * * राव तुम्हांला तीस हजार देताहेत ना. आम्हीं चाळीस हजार देतो. ” * * * म्हणतात, “ बरं बुवा तुमची मुलगी करूं. ”

शालिनी, हें मजेचे लिहिणें नाहीं बरं. अगदीं असल्या प्रकारची लिळांवी लग्ने झालेलीं मी ऐकलीं आहेत. काय हा हुंडेखाबूपणा !

पण देणारे लोक तरी आचरट नव्हेत कां ? आणि आपली किंमत उतरवून घेऊन लग्न करायला मुली तरी कशा कबूल होतात कोण जाणे ! या अवाच्यासवा हुंड्याच्या रकमा घेऊन साध्या लोकांनासुद्धां आतां अधिकाची तहान लागूं लागली आहे. पुन्हां शिकलेले सुधारलेले लोक नांवे ठेवतील याची भीति बाळगायला नको. हो. ज्यांनीं लोकांना शहाणपण शिकवायचें त्यांनींच शेंण खाल्ल्यावर लोकांनीं खाल्लें तर त्यांत हंसायचें कोणी कोणाला ?

पण हें शेंण खाणें कांहीं पौष्टिक नाहीं असें माझे प्रामाणिक मत आहे. यासाठीं मला एक उपाय सुचतो आहे. मालाचा भाव फार चढला म्हणजे त्याला कोणी मागणीच करूं नये. मागणी आली नाहीं कीं भाव चढ उतरतो

ही व्यापारांतल्यो अनुभवसिद्ध गोष्ट आहे. म्हणून हुंडेखाबू लोकांवर मुलींनीं जर थोडे दिवस बहिष्कार घातला तर त्यांची किंमत आपोआप उतरेल. मी आपल्या कॉलेजच्या सगळ्या मुलींना हें तत्त्व पटवून देण्याची खटपट करीत आहे. शालिनी, तुलाही माझी अशी विनंति आहे कीं, हुंडेखाबूशीं तूं लग्न करूं नको. मुलीपैकीं किती जणी कबूल होतील तें पहाणें आहे. फारशी कांहीं आशा नाही; कारण “इंग्लंडरिटर्न्ड” शिवाय दुसऱ्या कोणाशीं लग्नच करावयाचें नाही अशी कित्येक जणींनीं आपल्या मनाशीं प्रतिज्ञा केलेली असेल. ‘इंग्लंड रिटर्न्ड’ न मिळाल्यामुळें अविवाहित राहिलेल्यामुद्धां दोन तीन मुली मला ठाऊक आहेत.

या हुंडेखाबू लोकांविरुद्ध एकादें कायद्याचें कलम काढलें पाहिजे. बरं जाऊं दे कीं, हा विषयच पुरे.

शालिनी, येवढें लीबलचक पत्र लिहिल्याबद्दल रागावूं नको हं. आतां काहीं तुला इतक्यांत पत्र पाठवून त्रास देणार नाही. परीक्षा जवळ आल्यामुळें अभ्यास करणें भाग आलें आहे. परीक्षा झाल्यावर आपण काय काय मौजा करायच्या त्या मी केव्हांपासूनच योजून ठेवल्या आहेत. तुझी परीक्षा आटोपल्याबरोबर इकडे येशील ना ? क. लो. ही वि.

तुझीच नलिनी.

जन्माला येऊन प्राणिमात्राला जर कोणतें अत्युच्च ध्येय साधावयाचें असेल तर तें आत्मविकास करून घेणें हेंच होय. आणि हें ध्येय प्राप्त करून घेण्यासाठीं शरीर व मन हीं साधनें आहेत. अर्थात् हीं साधनें सुट्ट असल्या-खेरीज ध्येयसाधनाला तीं समर्थ होणारच नाहीत.

आत्मविकासाला साधनीभूत असें शरीर आणि मन यांना सामर्थ्यवान् बनविण्यासाठीं कित्येक उपाय सांगितलेले आहेत, त्यांमध्येच नेमधर्म आणि उपास यांचाही अंतर्भाव होतो.

स्वरोत्तरीच हे उपाय फार उत्तम आहेत. पण केव्हां ? त्यांची विचारपूर्वक योजना झाली तर !

बऱ्याच स्त्रिया बारी महिन्यांत कांहीं तरी उपास, हरितालिकासारखी व्रतें वगैरे करीत असतात, पण विशेषतः चातुर्मासामध्ये बहुतेकजणी कांहीं तरी नियम करतातच. या नियमांचे अनेक प्रकार आहेत. नक्त, एकधान्य, एका नियमित दिशेला तोंड करून जेवणें, पत्रावळीवर जेवणें, सुवासिनीची ओटी भरणें, परान्न न घेणें, शनिवार, गुरुवार असे उपास घरणें किंवा प्रदक्षिणा घालणें, असे नानातऱ्हेचे नियमप्रकार आहेत. ते विचारपूर्वक केल्यास अत्यंत पुण्यप्रद ह्मणजेच आत्मविकास करण्यास समर्थ असे आहेत.

कोणताही कां होईना नियम करून तो चार महिने पाळावयाला मनोनिग्रह लागतो. चंचल मन थोडेसें तरी ताब्यांत येतें. शिवाय आपण कांहीं तरी पुण्यप्रद करीत आहों या विचारानें मन सुप्रसन्न असतें. यथायोग्य रीतीनें चार महिने नियम पाळल्यावर आपल्याला इतका मनोनिग्रह करतां आला असें वाटून आपला आत्मविश्वास बळावतो, आणि अधिक मनोनिग्रह करण्याची महत्त्वाकांक्षा उत्पन्न होते.

मन रिकामें असलें कीं सुविचारांपेक्षां कुविचारच त्यांत अधिक धुडगूस घालीत असतात. आमच्या स्त्रियांची स्थिती अशिक्षितपणामुळे तर या

बाबतींत फारच शोचनीय आहे. त्यांना विचार करायला विषयसुद्धां नाहीत. राजकीय, सामाजिक, व्यापारधंदे, शाळा, ललितकला वगैरे बाबतींत तर काय पण धार्मिक, गृहव्यवसायासंबंधीं देखील यथायोग्य विचार करण्याची त्यांचो पात्रता नाही. म्हणून चार बायका जमल्या की त्यांनीं निंदा किंवा बखालंकार यांसारख्या विषयांवर बोलवें हें ओघानेच येतें. त्यापेक्षां आपण हें पुण्यप्रद कृत्य करीत आहों अशा समजुतीनें लक्ष मोजण्यांत मन गुंतवणें हें बरेंच हितावह आहे. जप करणें, गोपघें काढणें वगैरे गोष्टी अशांपैकींच आहेत.

पण असले नियम सुशिक्षित बायका करूं लागल्या तर मात्र तें हास्यास्पद ठरेल. नुसतें कुविचारांपासून मन परावृत्त करण्यापेक्षां तें सुविचारप्रवृत्त करणें केव्हांहि अधिक योग्यतेचें आहे. स्त्रियांनीं विवेकानंद किंवा अशींच कांहीं उत्तम पुस्तकें, इतकें कशाला नुसतें नियमानें अमुक तास कांहींतरी वाचावयाचेंच, असा जरी नियम केला तरी किती चांगले होईल ! एकदां पदवी घेतल्यावर पुस्तकांवर बहिष्कार घालणाऱ्या पदवीधर स्त्रिया नाहीत असें नाही.

प्रदक्षिणा घालणे हा आरोग्यवर्धक नियम आहे. मात्र प्रदक्षिणेची वाट मोठ्या फेऱ्याची, भरपूर उजेड हवेची अशी असली पाहिजे; एका पाटावर तुळशीची कुंडी ठेवून त्याभोंवतीं गिरक्या घेतल्यानें चक्कर येते. व्यायाम मुळींच होत नाही. दररोज असं करण्यानं किती बरें आरोग्यांत बिघाड होईल ? तुळशीला प्रदक्षिणा घालूं नयेत असं मी म्हणत नाही. पण तुळस अंगणांत ठेवून मोठ्या घेराची प्रदक्षिणा धरल्यानेंच फायदा होईल येवढेंच मला सांगा- वयाचें आहे. तसेंच कित्येक स्त्रिया स्वैपाकपाणी आटोपून, घरांतील मंडळींना वाढून झांकपाक करून मग भर उन्हांत देवाला जाऊन प्रदक्षिणा घालतात, यामुळें भोंवळ येतें. उन्हांमुळें डोळ्यांपुढें अंधारी येते, पाय पोळतात, डोळे बिघडतात, डोकें दुखण्याची संवय लागते, ताप येतो असे अनेक अपाय घडतात. अशा रीतीनें आरोग्य बिघडल्यावर मनोबल वाढणार कसे ? सकाळीं किंवा संध्याकाळीं प्रदक्षिणा घातल्या तर मात्र फायदा होतो. दोन तीन मैलां- वर असलेल्या देवाला जाण्याचा नियम जरूर करावा.

सुवासिनीची ओटी भरणें, कुशारीण जेवावयास घालणें किंवा दुसरीं दानें देणें यानें मनाचें औदार्य वाढतें पण हें दान सत्पात्रीं करण्याची खबरदारी अवश्य घ्यावी. उपयुक्त संस्थांना कोणत्या तरी रीतीने मदत करण्याची पद्धत सुशिक्षितांनीं अंमलांत आणल्यास फार चांगलें होईल.

नियमित दिशेला तोंड करून जेवणें, देवापुढें निरंजन किंवा वाती लावणें यांत फायदा येवढाच कीं एकादी गोष्ट स्मरणपूर्वक करण्याची संवय लागावी. मोठे कष्टकर नियम नको असतील त्यांनीं हे नियम करावे.

एकधान्य खाणें किंवा सोडणें, नक्त करणें किंवा एकभुक्त रहाणें किंवा पंचामृत वर्ज करणें हे नियम त्रासाचे असतात.

अशक्त लोकांनीं नक्त करणें किंवा एकधान्य खाणें अशासारखे कष्टकर नियम मुळींच धरूं नयेत. नाहीतर कांहीं फायदा होण्याऐवजीं शरीरारोग्य ढांसळून मागून पश्चात्ताप करण्याची पाळी यावयाची. मग मन सुदृढ व्हावयाचें लांबच राहून उलट दुर्बल वनेल.

नियम धरण्याच्या बाबतींत स्त्रिया कित्येक वेळां निवळ चुरशीनें वागतात. अमकीनें नक्तें धरलीं म्हणून मलाहि तीं केलींच पाहिजेत असें वाटून नियम धरणें किंवा चार मैत्रिणींनीं उत्साहाच्या भरांत एकच नियम धरावयाचा असें बरेच वेळां घडतें. असें भरीं भरल्याप्रमाणें नियम धरूं नयेत. आपली प्रकृति, परिस्थिति या सर्वांचा विचार करून मगच नियम धरावा. मध्येच नियमभंग केल्यानें आत्मविश्वास कमकुवत होतो, म्हणजेच पाप लागतें.

नक्त म्हणजे फक्त रात्रीं जेवणें आणि एकधान्य खाणें म्हणजे गहू, तांदूळ किंवा असेंच कोणतेंतरी एक धान्य खाऊन रहाणें, हे नियम फारच कठिण आहेत. यामुळें मनोनिग्रह फारच बळावतो. म्हणूनच हे फार पुण्यप्रद गणले आहेत. आरोग्य बिघडणार नाहीं अशी खात्री असेल तरच हे नियम करावेत. पूर्वींच्या स्त्रिया फारच कणखर होत्या. पंचवीस माणसांचा संसार आवरून देखील असले नियम त्या सहज करून टाकीत, पण आतां हे नियम आप-स्याला साधणार नाहीत.

यापेक्षां परान्न वर्ज करणें, एकमुक्त रहाणें, निर्जळी एकादशी किंवा एकाद्या वारीं उपास करणें हे नियम जरा सोपे आहेत. आणि सोपे असून पुन्हां फारच आरोग्यवर्धक आणि मनोबल वाढविणारे आहेत.

आरोग्यरक्षणासाठीं ज्यावद्दल अतिशय काळजी घ्यावयास पाहिजे, पण केवळ जिव्हालौल्यामुळें आपण ज्या वावर्तीत अत्यंत निष्काळजी रहातो, असें काहीं असेल, तर खाणें पिणें. या वावर्तीत मन आवरणें महाकठिण असतें. म्हणूनच खाण्यापिण्याविषयीं प्रतिबंधक असे नियम पुष्कळ आहेत. शरीर-पोषणाला जितकें अन्न लागतें, त्यापेक्षां आपण किती तरी अधिक खात असतो. सकाळीं एकदां जेवणें यांत काहीं मोठेसं कठीण नाहीं.

परान्न वर्ज करणांतही मोठा अर्थ आहे. आपण दुसऱ्यांकडे जेवावयास जातो, तें काहीं तरी कारणानेंच जातो. तेथें घरचें साधेसुधें अन्न नसून, बहुतेक जडान्नच असतें. जडान्नानें प्रकृती विघडवून घेण्यापेक्षां चार महिने तरी तें वर्ज झालें तर चांगलेंच. शिवाय परद्रव्यच काय पण स्वकष्टानें पुनीत झालें नाहीं असें परान्नसुद्धां आपण घेऊं नये असें शिकविण्याचा त्यांत हेतु आहे.

तिथिपालन हाही एक नियम आहे. प्रत्येक तिथीला मीठ, तेल, खोबरे, आंबट पदार्थ व अशासारखे आणखी काहीं पदार्थ यांपैकीं एकेक जिनस वर्ज करावयाचा असतो. या नियमानें तिन्ही मिठाच्या अरबटचरबट पदार्थांना थोडासा आळा बसतो.

असले कित्येक नियम आहेत. त्यांतील काहीं उत्तम, काहीं मध्यम व काहीं कनिष्ठ दर्जाचे आहेत. ज्यांना जे साधतील त्यांनीं ते करावे. कोणताही नियम केला तरी थोडातरी निर्बंध येतोच. ज्यामुळें अधिक आरोग्यवर्धन आणि मनोबलवर्धन होईल तो नियम अधिक चांगला !

स्त्रिया नियम धरतांना आणखी एक चूक करीत असतात. धड एक ना भाराभर चिंब्या त्याप्रमाणें चारचार पांचपांच नियम एकेक स्त्री धरीत असते. एकधान्य करून पुन्हां नक्तें करावयाचीं आणि त्यांत सोमवार, शनिवार, एकादशा करून पुन्हां तुळशीला प्रदक्षिणा अशासारख्या गोष्टींची भर घालतात.

यामुळे केव्हा, केव्हा दोन दोन दिवस जेवण मिळत नाही. याप्रमाणे देहाला कष्टवून काय वरं पावता ? मग “ हा मेला चातुर्मास संपतो तरी केव्हा आणि मी या कटाकटोमधून निभावतं कशा ? ” अशा मनस्थिति झाल्यावर मनाची प्रसन्नता जाऊन नियम करण्यांत हौस तर मुळीच रहात नाही. मन त्रासिक बनते, म्हणजे अर्थातच ते दुर्बल होते. अशा अनेक नियमांच्या सुन्या आपल्या डोक्यावर लटकत ठेवू नयेत.

पुष्कळ नियम कोणी कधीच करू नयेत असें मात्र नव्हे हो. पण आधी सोप्या नियमांपासून सुरुवात करून अधिकाधिक कठोर नियमांनी शरीर व मनोबल वाढवून मग दुःसाध्य नियम खुशाल करावेत. नंतर ते नियम करतांना शरीर जरा थकलें तरी मनःसामर्थ्य फार वाढतें. नियम संपल्यावर पुन्हां शरीरसामर्थ्य परत मिळवितां येतें. महात्माजींनीं उपास करून, अन्नांत बदल करून कित्येक प्रकारें मनोनिग्रह केला. थोडे दिवस त्यांचें शरीर अशक्त झालें तरी मन अधिकाधिक सामर्थ्यवान् बनलें. पुन्हां आपलें ते ताजेतवानें होऊन कार्यं करायला तयारच ! चार महिनेच नव्हे तर वर्षानुवर्षे निरनिराळे नियम करून मनोनिग्रह वाढवून त्यांनीं आत्यंतिक आत्मविकास केला ह्याणूनच त्यांना महात्मा हो पदवी लाभली.

चार महिने तर नियम करावेतच, पण पुढे वर्षानुवर्षे नियम टिकवितां यावेत ही महत्वाकांक्षा हृदयांत असली पाहिजे.

पुरुषांनीं नियम तर अगदीं सोडूनच दिले आहेत ! हें काहीं योग्य नाही. तीच स्थिती सुशिक्षित स्त्रियांची आहे. त्या पण नियम वगैरे न धरतां यथेच्छ वागत असतात. विचार केल्यास जुन्या नियमांत सुशिक्षितांनीं पाळण्याजोगी कितीतरी नियम आहेत. आठवड्यांतून शनिवार किंवा दुसरा एकादा वार धरणें किंवा एकादशी करणें (म्हणजे उपासाचे चमचमित पदार्थ दुप्पट खाऊन नव्हे हं.), तसेंच पंचामृत सोडणें किंवा एकमुक्त राहणें हे नियम चांगले आहेत, मानसपूजेचा नियम तर सर्वोत्कृष्ट आहे. देवाची नाही तर

निदान एकाद्या विभूतीची मानसपूजा अवश्य करावी. मनाची एकाग्रता वाढवण्यास मानसपूजेसारखा नियम नाही.

सुशिक्षितांनी जुन्या नियमांत, साष्टांग नमस्कार, प्राणायाम, आसन, वाचन, ज्ञानदान करणे किंवा दुसऱ्या कांहीं प्रकारे समाजसेवा करणे, असल्या नियमांची भर टाकावी.

पण चार महिनेच कां होईना, कोणता तरी आत्मविकासक्षम नियम प्रत्येकांने जरूर करावा.

मुलींचा वारसाहक्क

: : ७

(स्त्रीमासिकाच्या १९३५ सालच्या फेब्रुवारी अंकांत सौ. लक्ष्मीवहिनी या सहीखाली एक पत्रस्वरूपाचा लेख प्रसिद्ध झाला होता. त्या लेखांत बरीच प्रमाणे देऊन मुलींना वारसाहक्क मिळू नये, त्यांना फक्त सासरच्या मालमत्तेत अधिकार असावा असे मत प्रतिपादिलेले होते. त्या प्रश्नाला उत्तर म्हणून खालील लेख एप्रिल महिन्यांत स्त्रीमासिकांत प्रसिद्ध झाला.)

ती. सौ. लक्ष्मीवहिनींना सप्रेम नमस्कार वि. वि.

तुमचे पत्रोत्तर वाचले आणि क्षणभर वाटू लागले की, खरंच आपल्या विचारांची दिशा चुकली तर नाही ना ? कायद्याच्या पेढीवर खरोखरीच प्रेमाची आहुती पडेल की काय असा मनाचा गोंधळ उडून गेला आणि श्रीकृष्ण - द्रौपदीच्या बंधुभगिनीप्रेमाच्या बहारीच्या कल्पनावरोधर तरंगत तरंगत माझे मन अगदी त्रेतायुगांतच रमून गेलं पण तितक्यांतच स्वैपाकीण-बाईंनी माझ्या खोलीत प्रवेश केल्यामुळे धक्क्यासरशीं मी कलियुगांत विसाव्या शतकांत येऊन थडकले. वहिनी, 'शेप थड्या पूरयेत्' तसे नाही हो हे !

आसऱ्या स्वैपाकीणबाई मथुताई यांना एक सोडून दोन भाऊ आहेत. ते

भाऊ चांगल्या प्रकारें आपल्या बायकांमुलांचें कुटुंब पोशीत आहेत. असें असतां त्यांच्या बहिणीला पोटासाठीं दारोदार कां हो भटकवें लागतें आहे ? वैधव्यावस्थेमध्ये बहिणींना जवळ करणारे भाऊ थोडेच असतात नव्हे का ?

पण हेंच कशाला ? बहिनी, श्रीकृष्णानें द्रौपदीच्या धावण्या धावण्या. तिला वळें पुरवून तिची लाज राखली, कबूल आहे; पण तीच द्रौपदी जर श्रीकृष्णाला असें म्हणाली असती कीं “ भाऊराया, मला एकाऐवजीं पांच पति आहेत खरे, पण ते सर्व नादान आहेत. पत्नीपेशां त्यांना जुगाराची किंमत अधिक वाटते. अशा स्थितींत मी त्यांच्याजवळ सुळींच राहणार नाहीं. त्यांचें तोंडदेखील पाहूं नये असें मला वाटतें. तेव्हां तूं मला तावडतोव द्वारकेला घेऊन चल. मी आपली जन्मभर तुझ्याजवळ राहीन.” तर मग त्या भाऊरायानें काय केलें असतें ? मग श्रीकृष्णानें आपलें सुदर्शन सरसावून आपल्या लाडक्या बहिणीचें शिर धडावेगळें केलें असतें किंवा स्त्रीहत्येचें पातक आपल्या हातून घडूं नये म्हणून फक्त पतिव्रतेला अनुचित असे शब्द उच्चारणारी द्रौपदीची जिभली त्यानें छोटून टाकली असती आणि शिवाय रौरव नरकांत तिला एखादी जागा रिझव्ह करून ठेवून पंडुकुल, द्रुपदकुल आणि आपल्या मानीव नात्याकरितां यदुकुल अशा तिन्ही कुलांचा उद्धार केला असता. बहिनी, खरें ना हें ?

म्हणजे काय कीं, बहिणी जोंपर्यंत पतीबरोबर संसाराची सप्तपदी चालत आहे तोंपर्यंत भाऊ बहिणीच्या पाठीशीं उभा असतो. पण ती चाल चुकली कीं भाऊ पाठमोरा झालाच. मग त्यांत बहिणीची चुकी असो किंवा नसो.

हें माझे म्हणणें पडताळून पहावयाचें असलें तर एक छोटेसं नाटक करून बघा तुम्ही. आतां तुम्ही जेव्हां माहेरीं जाल तेव्हां डोळ्यांतून पाणी काढीत जा आणि ‘ मला नीट वागवीत नाहींत, मी पुन्हां सासरीं जाणार नाहीं ’ असें सांगा. मग बहिनी, तुमच्या स्वागतार्थ धांवत आलेले आई, वडील, भाऊ सगळे जागच्या जागी थंड होतात कीं नाहीं बघा. आई पोटाशीं कवटाळून तुम्हांला तुमची चुकी समजावील. भाऊ एका डोळ्यांतून पाणी काढीत

दुसरा वटारून तुम्हांला परत सासरीं जायला सांगतील आणि वडील तुमच्या-
वरील रागानें थरथर कांपत दुसऱ्या गाडीनें तुम्हांला सासरीं आणून घालव-
ण्यासाठीं तयारी करूं लागतील.

पण लगेच तुम्ही हसून मीं उगीच गंमत केली असें सांगितल्यावर सर्व
मंडळी अशी भलतीच थड्डा केल्याबद्दल तुम्हांला कौतुकानें रागावल्यासारखें
करतील आणि मग तुम्हांला तुमच्या “ तिकडची ” तार येईपर्यंत घरीं जाऊं
देणार नाहीत.

बहिनी, तुम्ही म्हणाल कीं, आपल्या कुलीनपणाच्या व पातिव्रत्याच्या
कल्पनांचा हा परिणाम आहे. पण कशाचा का परिणाम असंना, असें आहे
ना ? मग बहिणींच्या प्रेमाची महति गाऊन काय होणार आहे ? रम्य कल्प-
नांनीं कांहीं पोट भरत नाही किंवा भावांच्या प्रेमानें बहिणीचा सामाजिक
दर्जाहि वाढत नाही.

प्रेमाच्या कल्पनांवर जग चालत असतें तर संसार म्हणजे काव्यच झालें
असतें कीं. पण बहिनी, कठोर सत्य असें आहे कीं जग पैशावर चालतें.

एका कुळांत जन्मलेले भाऊभाऊ पैशापायीं घैर करतात, पण म्हणून
त्यांच्यांत प्रेमबंधनें रहावीत अशासाठीं मुलांना इस्टेट न मिळतां मुलींनाच
तेवढी इस्टेट मिळावी व पुरुषांना बायकोकडून काय तो वांटा मिळावा असा
कायदा केला तर तो सयुक्तिक होईल कां ? बहिणी बहिणी भांडल्या तरी त्या
वेगळ्या कुळांतल्या असतात तेव्हां भांडेनात कां ? पण भाऊ एकोप्यानें
वागले तर कुलाचा लौकिक वाढेल. पण असल्या कल्पनांपायीं पुरुषांचें आर्थिक
स्वातंत्र्य नष्ट होईल. कोणी तरी या कायद्याला कबूल होईल काय ? मग
निव्वळ काव्यकल्पनांच्या जोरावर बायकांना आर्थिक गुलामगिरींत ठेवण्यांत
काय अर्थ आहे ? शिवाय कित्येक भाऊ वांटण्या करून घेऊन समजसपणानें
एकोप्यानें रहातात तसेंच बहिणीवरहि भावांचें प्रेम राहिल. भावांचें
बहिणीवर खरें प्रेम असेल तर तो पैशाकरितां अडून थोडाच बसेल ? उलट
तो तिला कांहींएक आडकाठी न करतां वांटा उचलून देईल. भाऊ हुंडा

नाहीं कां देत ? पण हुंड्याचा उपयोग स्त्रीधनासारखा होत नसल्यामुळे तो स्त्रीच्या दृष्टीने वांया जातो. म्हणून कायदेशीर वांटा स्त्रीला मिळाला पाहिजे. मुली प्रौढ होऊन आपापलीं लग्ने जमवू लागल्या, कीं हुंड्याची वाव नाहीशी होईल. जग पैशावर हुरळले असल्यामुळे मुलीच्या इस्टेटच्या मानानें तिला स्थळ मिळेल. पण तिचें आर्थिक स्वातंत्र्य नष्ट होणार नाहीं.

वहिनी, तुम्हीं असा एक मुद्दा काढला आहे कीं, सासरच्या इस्टेटला हिस्सा मागणें योग्य, पण बापाच्या इस्टेटलाहि वांटा स्त्रियांनीं कां मागावा ? मुलींना सारा जन्म सासरीं काढावयाचा असतो तेव्हां त्यांना तेथील इस्टेटला तच हक्क मिळावा हें योग्य. असें म्हणत असल्यावर अविवाहित मुलींची काय वाट ? आर्थिक स्वातंत्र्याकरितां त्यांनीं लग्नबंधनांतच पडलें पाहिजे कीं काय ? कीं लग्न न झाल्याबद्दल शिक्षा म्हणून त्यांनीं चरितार्थासाठीं जन्मभर कुणाच्या तरी तोंडाकडे बघत बसावयाचें ? कारण बायकांनीं नोकऱ्या करणेंहि अर्थ शास्त्राला संमत नाहीं. वडिलार्जित इस्टेटला मुलांप्रमाणेंच मुलींनाही जन्मसिद्ध हक्क आहे. तुम्हीं म्हणतां कीं ‘ लग्न झालें कीं मुलीचें नांव, गोत, प्रेमाचें केंद्र हें सर्व बदलतें, मग माहेरच्या संपत्तीवर मुलींचा हक्क काय राहिला ? ’

वहिनी, कबूल आहे तुमचें म्हणणें. सामाजिक सोयीकरितां मुलींचें नांव बदलतें, गोतहि बदलतें. पण वहिनी, रक्तसंबंध नाहींसा होतो का ? माहेरच्या संबंधांत विशेषपणा आहे तो हाच कीं, तो रक्तसंबंध आहे आणि सासरचा संबंध म्हणजे सामाजिक सोयीकरितां ओढून ताणून निर्माण केलेला असतो. मुलीवर सासूसासरे, दीर, नणंदा वगैरे कोणीहि प्रेम करित नाहीं हें तुम्हीच कबूल करतां. राहतां राहिला काय तो पतिपुत्रांचा संबंध. पतिपत्नीसंबंध म्हणजे काय, कोळ्याच्या जाळ्यापेक्षांहि नाजूक तंतूंनीं बनवलेला. सांसारिक आपत्तीचे तडाखे त्याच्यावर सारखे बसत असतात. त्या आपत्तींतून स्त्रियांना तो जिव्हापाड जतन करावा लागतो. कारण स्त्रीची मान आर्थिक स्वातंत्र्याभावीं पुरुषांच्या हातीं दिलेली असते. अशा परिस्थितींत जर कां तें प्रेमबंधन तुटलें, तर पत्नीला समाजांत कांहींच मान्यता रहात नाहीं. सासरच्या संपत्तींत

मुलीला वांटा मिळाला तर पतीला त्यांत वैषम्य वाटेल. पतीजवळ स्त्रीचा दर्जा न वाढतां मनांत अढी घेण्याचा संभव उद्भवेल. पतीला असेंच वाटत रहाणार कीं, नैतिक दृष्ट्या हा पैसा माझाच आहे. आणि स्त्रीलाहि ही जाणीव रहाणारच. स्त्रियांना पोटागीचा हक्क असूनहि कितीशा स्त्रिया तो हक्क बजावतात ? बरें, कांहीं स्त्रियांनीं अगतिक होऊन पोटागी मागितलीच तर ती कर्मांतर्गमी देण्याकरितां सासरचीं माणसे किती त्रास देतात ! इतकेंच नव्हे, तर प्रत्यक्ष पतीसुद्धां पोटागी द्यावी लागूं नये म्हणून पत्नीला अनीतिमान् ठरवण्याची खटपट करतो. तसेंच आई मुलांवर प्रेम करते पण मुलें आईवर कुठें प्रेम करतात ? नवऱ्यानें पैशाची सोय केली तर ठीक, नाहीतर मुलांच्या तंत्रांनें तिला जिणें कंटावें लागतें. त्यांत सावत्र संबंध आल्यावर तर विचारवायासच नको.

पत्नी जोंपर्यंत पतीजवळ नांदते तोंपर्यंत त्यांचा संबंध. ती दूर गेली कीं तो संबंध तुटतो. मग कायद्याचा संबंध तेवढा उरतो. पण मुलगी किंवा बहीण सातासमुद्रापलीकडे गेली आणि तिनें एक सोडून दहा नांवे बदललीं तरी त्यांचें नातें तुटेल का ? त्यांचें रक्त बदलेल का ? बहिणीला वांटा द्यावा लागूं नये म्हणून भाऊ बहिणीला अनीतिमान् ठरवील कां ? म्हणजे पाण्यापेक्षांच काय, पण प्रेमापेक्षांहि रक्तच दाट असतें. कारण प्रेमाला कृत्रिम साधनें लागतात; रक्तसंबंध नैसर्गिक असतो.

पति पत्नीवर प्रेम करतो, तिला सुख देण्याकरितां तो सतत प्रयत्न करतो. पण कुठपर्यंत ? ती त्याच्यावर प्रेमाचें जाळें घालते तोंपर्यंत. बरें, तिला जर समाजांत मानमान्यता व घरांतही सुस्थिति हवी असेल तर तिनें पतीला खूप ठेबलेंच पाहिजे. पत्नीची ही अगतिक स्थिति पति जाणूनच असतो. यामुळें पतिपत्नीप्रेमाला स्वामी आणि दासी संबंधाचें स्वरूप येतें. तुम्हांला नाहीं असें वाटत, बहिनी ?

पण स्त्रीला नैसर्गिक हक्कांनें मिळणारा पित्याच्या संपत्तीतील वांटा मिळाला म्हणजे तिला सामाजिकरीत्या स्वतंत्र दर्जा येईल. आपल्या कृपेवरच केवळ

पत्नीचा चरितार्थ व दर्जा अवलंबून नाही असें पतीला कळलें म्हणजे तो तिच्यावर अधिक शुद्ध स्वरूपाचें प्रेम करील. तिच्याविषयी त्याला जास्त आदरभाव वाटेल.

भावांवहिणीचें प्रेम गोड असतें, काव्यमय असतें, कबूल आहे. पण संसाराच्या दृष्टीनें कोणत्या संबंधाला जास्त महत्त्व आहे ? अर्थात् सासरच्या संबंधाला. कधीकधी वर्षावर्षांत भावांवहिणीची भेट होत नाही. स्त्रीला सासरी पतीच्या सहवासांतच जन्म काढावयाचा असतो. तेव्हां मग वहिनी, अशा परिस्थितींत पैशामुळे प्रेमसंबंध धिनसतो असें गृहीत धरलें तर कोणता संबंध तुटला तरी चालेल सांगा बरें तुम्हीच.

काहींतरी जुन्यापुराण्या कल्पनेमुळे आई माझ्याकडे येत नसेल ही नव्हती बाई मला कल्पना. पण वहिनी मुलांच्या बरोबरीनें मुलींनाहि वांट्या मिळूं लागला म्हणजे असल्या पोकळ सववी नाहीशा होतील नाही ? मग आईला मुलीकडेहि रहाण्याचा हक्क येईल. मूल होईपर्यंत स्त्रीला पतीच्या घरांत मुळीसुद्धां सत्ता नसते, किंबहुना कुठेंच काडीमात्र सत्ता नसते. पतीच्या घरी ती केवळ आश्रित असते, असेंच आईच्या असल्या कल्पनेचें सटीप भाषांतर होईल नाही हो वहिनी ? आणि पुढें देखील मुलांच्या चांगुलपणावर आईचें सुख अवलंबून, मग बरी का ही स्थिति ? मानसिक दृष्ट्या किती बरें हानिकारक आहे ही ?

तुमचे आणखी बारीकसारीक मुद्दे म्हणजे स्थावर इस्टेटांत तुकडे पाडणें अवोग्य होय. पण मी म्हणतें कीं, वाटेल तितके भाऊ असले तरी जमिनीचे तुकडे पाडण्याला अर्थशास्त्र आड येत नाही मग स्त्रियांच्या बाबतींत मात्र असल्या सववी कां पुढें आणाव्या ? भावाभावांची शेती एकत्र नांदण्याचा जसा संभव आहे, त्यापेक्षांही भावांवहिणींची शेती एकत्र नांदण्याचा संभव जास्त आहे. कारण बहीण परगांवीं गेली कीं विश्वासानें भावालाच शेतीवाडीची व्यवस्था करावयास सांगेल. भावानें पैसे खाल्ले तरी तिला फारशी हळहळ

वाटणार नाही आणि ती गोष्ट ती चारचौघांत न सांगतां माहेरच्या अभिमानानें झांकून ठेवील.

सासरपेक्षां स्त्रियांचा ओढा माहेराकडे जास्त ही गोष्ट अगदीं सिद्ध आहे. संसारांत स्त्रीच्या हातीं सत्ता असली कीं ती माहेरचा गोतावळा जमवून यथा-शक्ति मदत करित असते हें आपण प्रत्यहीं पहातों. माहेरच्या घेण्याचा कांहीं संबंध नसतां जर मुली प्रेमाच्या ओढीनें मदत करतात मग वारसाहक्क मिळाल्यावर त्या वाड्यापुरती पाठ फिरवतील असें वाटतें तरी कसें तुम्हांला, वहिनी ! वहिनी, लग्न झाल्यावर कायद्याच्या जुलमांमुळे माहेर दुरावतें आणि सासर जवळ येतें. पण कायद्याची प्रेमावर सत्ता चालत नाही. माहेरचा जिव्हाळा लग्न झाल्यावर कांहीं नाहीसा होत नाही. मुलीच्या प्रेमाचें केंद्र लग्न झाल्यावर बदलतें असें म्हणण्यापेक्षां तिच्या प्रेमाचें क्षेत्र विस्तृत होतें असेंच म्हणणें अधिक सयुक्तिक ठरेल. प्रेमबंधन असूनही माहेर परकें वाटतें तें निवळ तेथें सत्ता रहात नाही म्हणून. ती सत्ता वारसाहक्कानें प्रस्थापित झालीं कीं मुली दोन्ही कुळांची कीर्ति वाढवण्यास दुप्पट उत्साहानें प्रयत्न करतील. खरे ना पण ?

वहिनी, मला जें काय या वावर्तीत वाटतें तें मीं स्पष्ट लिहिलें आहे. तुम्हीं रागावणार नाही ही खात्री आहे. त्यांतून रागवायचें असलें तर खुशाल रागवा. तुमच्या रागाचें खापर माझ्या मार्थी थोडेंच फुटणार आहे ! बरी दूर आहे तुमच्यापासून. त्यांतून फारच झालें तर चि. प्रसन्नाचे पापे घेऊन आपला राग शांत करा.

आई बगैरे वडील मंडळींना सा. न., लहानांस आ. कळावें, हे विनंति.

तुमच्या
वन्स.

संसाराला चित्राची उपमा देतात, तें कितली सार्थ आहे. जग हें एकाद्या प्रदर्शनाप्रमाणें असून प्रत्येक संसार म्हणजे एकेक चित्र आहे. चित्रकलाप्रदर्शनांतील चित्रें दर वर्षीं नवीन येतात, कालांतरानें जुनीं चित्रें नष्ट होऊन जातात, जुनी चित्रपद्धति बदलून नवी पद्धति अमलांत येते. त्याचप्रमाणें कालाच्या ओघाबरोबर संसार बदलतात व संसारपद्धतीही बदलत जातात. कित्येक संसार पहावे तेव्हां एकादाच संसार सर्व बाजूंनीं रम्य दिसतो. आपण म्हणतो, 'वा. काय छान संसार आहे !'

पण हा उद्गार काढतांना तो संसार रम्य बनवणाऱ्या व्यक्तींना केवढे परिश्रम करावे लागले असतील याची आपल्याला कुठें कल्पना असते !

चित्रकाराला सुरेख चित्र काढण्याकरितां आधीं एक सुरेख चित्राची कल्पना मनांत रुजायला लागते; मग ती सर्व बाजूंनीं मनांत स्पष्ट उमटली म्हणजे मग चित्रांतील पात्रे अनुरूप अशीं शोधावीं लागतात. नंतर प्रसंगानुरूप पार्श्वभूमि, पात्रांचा अंगविक्षेप, मुखाविर्भाव, पोषाख, तमेंच रसानुकूल रंग-मिश्रण आणि चित्र रेखाटण्यासाठीं उत्तम तऱ्हेचे साहित्य इतकें जमवल्यावर कुशलतेनें न कंटाळतां चित्रकार जेव्हां पराकाष्ठेचे श्रम घेतो, तेव्हां कित्येक दिवसांनीं एक सुंदर चित्र निर्माण होतें. पण त्याशिवाय आधीं चित्रकाराला कित्येक वर्षे पुष्कळसें पैसे खर्चून चित्रकला हस्तगत करावी लागते ती वेगळीच.

हां झाली साऱ्या निर्जीव चित्राची गोष्ट. पण संसारचित्र आपलें आपणच काढावयाचें असतें. चित्र काढतां काढतां विघडलें तर तें कॅनव्हस फेंकून देऊन दुसऱ्या कॅनव्हसवर तेंच चित्र काढतां येतें; पण संसारांत प्रथमपासूनच दक्षता बाळगावी लागते. कुठें थोडा दोष उत्पन्न झाला कीं तो कायमच रहातो.

रम्य संसार म्हणजे तो अमुक एक प्रकारचाच असला पाहिजे असें केव्हांहि म्हणतां येणार नाही. राणीचा संसार वेगळा आणि मोलकरणीचा वेगळा. पण आपापस्यापरीनें दोन्ही संसारांना सारखेंच म्हत्त्व असतें. इतकेंच नव्हे, तर तज्ञ प्रेक्षकाला दोहोंमध्ये विसंगतपणा किंवा रम्यपणा सारख्याच प्रमाणांत शोधून काढतां येतो. शहरांतील उद्यानांतली शोभा लोकांना सतत दिसल्यामुळे त्याची स्तुति होते; पण रानावनांत अपरंपार शोभा असली तरी ती दृष्टीआड असल्यानें तिचें कौतुक होत नाही इतकेंच.

हे श्रेष्ठकनिष्ठ दोन्ही वर्ग समाजधारणेला आवश्यक असतात. परंतु या दोन टोंकांना सांवरून धरणारा व समाजाला चैतन्य देणारा जो मध्यम वर्ग त्याविषयी विचार करणें अधिक श्रेयस्कर होईल.

रम्य संसाराची अगदी पहिली पायरी म्हणजे विचारपूर्वक केलेला विवाह. विचार आणि विकार यांमध्ये जरी दक्षिण व उत्तर ध्रुवांइतकें अंतर असलें, तरी विचारपूर्वक केलेलें लग्न आणि प्रेमपूर्वक केलेलें लग्न यांत मात्र सांगण्यासारखा फरक नाही. ' गुणरसपान हेंचि सुख, प्रेम तथा नांव जनीं ' ही प्रेमाची व्याख्या अत्यंत मार्मिक आहे. हें गुणरसपान विचारावांचून कोणाला करतां येईल हें मुळींच शक्य दिसत नाही. वधुवरांची आधीं बरीचशी ओळख, जाणेंयेणें असलें आणि नंतर त्यांनीं लग्न केलें, कीं त्याला आपण प्रीतिविवाह असें नांव देतो. परंतु अशा होणाऱ्या विवाहांत प्राक्ख्य विचारांचें कीं विकारांचें होतें—म्हणजे उभयतांना झालेलें परस्परआकर्षण शारीरिक होतें कीं मानसिक, यावरच त्यांच्या लग्नाला प्रीतिविवाह म्हणावें कीं नाही हें अजमावलें पाहिजे. ओळखीनंतर होणारा प्रत्येक विवाह जर प्रीतिविवाह असता, तर पुढें अशा कित्येक विवाहितांच्या संसाराचें वाळवंट झालेलें कसें दिसून आलें असतें ?

कित्येक वेळां परस्पर गुणांच्या आकर्षणामुळें लग्न होऊन उभारलेले संसारसुद्धां अयशस्वी होतात; याचें कारण म्हणजे वधुवरांनीं फक्त गुणांपुरताच विचार केलेला असतो. वधुवरांना एकमेक म्हणजे सर्वगुणसंपन्नतेची मूर्ति असें

वाटणें हेंच प्रेमांधतेचें लक्षण नव्हे कां ? जगांत सर्वसद्गुणसंपन्न असा कुणीहि नाही, किंवा सर्वदुर्गुणसंपन्न असाहि कोणी नाही. म्हणूनच वधुवरांनीं नुसत्या गुणांना महत्त्व देऊन भागत नाही. त्यांनीं परस्परांच्या अवगुणांचाहि विचार केलाच पाहिजे.

आयुष्यांत मोठ्यांत मोठी परीक्षेची वेळ म्हणजे वधुवरपरीक्षेची. वधुवर-परीक्षेला कुलशील, विद्या, वय, सौंदर्य व पैसा अशा सर्व गोष्टींचा विचार करणें अत्यावश्यक आहे. पण हल्लीं वरील अनुक्रम उलट दिशेनें अनुसरतात.

केवळ वर श्रीमंत आहे म्हणून किंवा वधूवरोवर खूप हुंडा मिळण्याचा संभव असतो म्हणून इतर दृष्टींनीं सर्वस्वी अहितकारक अशीं लग्नें हल्लीं कितीतरी होत आहेत. याचप्रमाणें केवळ शरीरसौंदर्याच्या जोरावरहि कितीक नको तीं लग्नें घडून येतात. संसारसुखाची स्थूल मानां आंखणी करावयाची तर अमें म्हणतां येईल, कीं निम्में सुख पतिपत्नीच्या एकोप्यामुळे निर्माण झालें तर निम्में सुख सुप्रजेमुळे निर्माण होतें. पतिपत्नीच्या एकोप्यावांचून सुप्रजा होणार नाही व अनुरूप वधुवर असल्याखेरीज पतिपत्नीचा एकोपा होणें दुष्कर.

वधुवर सर्वस्वीं अनुरूप असतांना केवळ पत्रिका जमत नाही किंवा हुंडा-करणी मनाजोगी मिळत नाही एवढ्या कारणाकरितां कितीतरी लग्नें मोडतात. हें त्या वधुवरांचें दुर्भाग्य तर खरेंच; पण त्यांच्या सुप्रजेला मुकट्यामुळे समाजाचें केवढें अहित होतें त्याची जाणीव कुणाला असते काय ? मंगळाची मुशगी-मग ती कितीहि गुणी असो-तिला बिजवर तिजवर, वयस्क, मुलेंवाळें असलेला नवरा मिळायचा. मग तिचा संसार तो काय व्हायचा ? संसारांत तिला पतिसुख तें काय मिळणार किंवा तिला उत्तम संतति कशी लाभणार ?

राष्ट्राचा उत्कर्ष सुप्रजेमुळे होत असतो. विवाहसंस्था उत्कर्षाला पोंचली तरच सुप्रजा निर्माण होते. म्हणूनच विवाहसंबंधांत आत्यंतिक काळजी घेतली पाहिजे

लयाच्या वेळीं कुळ पहायचें तें हितकारक शरीरसंबंधाच्या दृष्टीनें. अमे-

रिकेंतील सुप्रजाजननशास्त्रज्ञांनी कित्येक वंशावलींचा अभ्यास करून दाखवले आहे, की कित्येक शारीरिक व मानसिक रोग पिढ्यानुपिढ्या एकाद्या कुळांत मूळ धरून असतात. एकादुसरी पिढी त्या रोगांतून बचावली तरी तिसऱ्या चौथ्या पिढीवर त्या रोगाचा परिणाम झालेला दिसून येतो. यासाठी वधू व वर या दोघांच्याहि कुळांत महारोग, क्षय, दमा वगैरे रोग किंवा अंधत्व, वहिरेपणा अशीं व्यंगे किंवा वेडेपणा, बेरडपणा असे मानसिक रोग असले, तर पुढल्या पिढींत हीं लक्षणे अतिशय बलवत्तर स्वरूपांत आढळून येतील. आपल्याकडे अजून महारोगी, वेडे, बेरड यांच्या लग्नांना बंदी झालेली नाही किंवा संततिप्रतिबंधहि करण्यांत आलेला नाही. तेव्हां शरीरसंबंध घडणाऱ्या दोन्ही घराण्यांत एकाच प्रकारचा उणेपणा तरी असू नये. इतकेंच नव्हे, तर तो उणेपणा झांकण्याजोगा कांहीं विशेष गुण प्रत्येक घराण्यांत असेल इतकी काळजी उभय पक्षांनी जरूर वाढवावी.

वंशसंस्कारभेदावर पतिपत्नींचें सुखदुःख बरेंच अवलंबून असतं. दोन्ही घराणां समान दर्जाचीं आणि सारख्याच परिस्थितींत वाढलेलीं असलीं म्हणजे मतभेदाला तितकाच कमी अवसर सांपडतो. आपलें रोजचें आयुष्य कांहीं महत्वाच्या प्रसंगांनीं भरलेलें नसतें. साधेसुधे दैनिक व्यापार सुरळित पार पडले म्हणजे दिवस समाधानांत जातो. निदान दुसरीं कांहीं सांसारिक संकटे आलींच तर तीं निवारण्याला मन सावधान राहतें. बारीकसारीक गोष्टींनीं तें त्रासलें तर मोठ्या अडचणींत त्याची कशी अवस्था होईल हें काय सांगायला पाहिजे ?

पण हेंहि लक्षांत ठेवलें पाहिजे, कीं अतिशय महत्वाचे वंशसंस्कार तेवढे विचारांत घ्यावे. उगीच बारीकसारीक गोष्टींचा कीस काढीत बसू नये. यःकश्चित् गोष्टींना भलतेंच महत्त्व प्राप्त झाल्यामुळें जातिभेद बळावतात. असंख्य पोटजातीमुळें वधुवरांची निवड करण्याचें क्षेत्र आकुंचित होतें आणि फारशी चिकित्सा न करतां बऱ्याचशा गोष्टींकडे कानाडोळा करून शरीरसंबंध घडून येतात. शिवाय एकादी लहान जात असली म्हणजे त्या जातींत

इतकी परतवेल होते कीं गुणविकासाला वाव मिळत नाही आणि वंशदोष मात्र फैलावत जातात. नवलाची गोष्ट ही, कीं अशा रीतीने कितीही रक्त-संकर झाला तरी चालतो पण हजारों वर्षांपूर्वी ज्या ऋषींनी वंशविस्तार केला त्यांच्या रक्ताचा बिंदु जरी हल्लींच्या वंशजांत सांपडणें मुष्किलीचें असलें, तरी गोत्रप्रवरांची मात्र पूर्वीप्रमाणेंच जुळवाजुळवी करावी लागते. पूर्वीच्याच रीतीने गोत्रप्रवर पहाण्यापेक्षां एकेका वंशाच्या सातसात पिढ्यांच्या इतिहासाचें परिशीलन करून गुणदोषदृष्टीनें कोणकोणत्या वंशांत शरीरसंबंध घडून आला तर सुप्रजाजनन होईल हें समाजहितकर्त्यांनीं निश्चित केल्यास फार उपयुक्त कामगिरी होईल. किंवा इतकी वाट पाहण्यापेक्षां सुशिक्षित वधुभरांनीं आप-आपला वंशविस्तार जरूर अभ्यासावा आणि लग्नसंबंध जमवितांना त्या माहितीचा योग्य तो उपयोग करून घ्यावा.

म्हणून मुलांमुलींना जें शिक्षण द्यावयाचें, तें अतिशय विचारपूर्वक ठरवलें पाहिजे. मनुष्याला मनुष्यत्व देण्याला एक शिक्षणच काय तें समर्थ आहे. शिक्षण दोन दृष्टींनीं उपयुक्त असतें. गुणांचा विकास करून दोष कमी करावयाचे हा मानसिक फायदा आणि चरितार्थ चालविण्याची पात्रता अंगीं येणें हा दुसरा फायदा. सध्यांचें शिक्षण कांहीं वर्षांपूर्वीं स्तुतीला पात्र होतें; कारण मुळींच अक्षरशः राहण्यापेक्षां परभाषेतून कां होईना, पण पैसेवाल्या लोकांना विद्या मिळवून तिच्या आधारावर पैसाहि कमावतां आला. पण आतां गरीब-श्रीमंत, धंदेवाले हेच काय, पण मुलीहि एकसुरी पुस्तकी शिक्षण घेऊं लागल्या आहेत. आणि पैसा, शारीरिक आणि मानसिक बळ यांचा होम करून संसाराला नालायक बनत आहेत ही अतिशय हानिकारक गोष्ट आहे. सध्यांच्या शिक्षणपद्धतींत बदल हवा ही गोष्ट निर्विवाद आहे. पण फार विषय-चिकित्सा न करतां कसें शिक्षण असावें याला थोडक्यांत उत्तर द्यावयाचें तर असें सांगतां येईल, कीं स्वतःच्या मनोविकासाला समर्थ बनविणारें पुस्तकी शिक्षण आणि चरितार्थक्षम बनविणारें धंदेशिक्षण यांची योग्य तऱ्हेनें सांगड घालणारें शिक्षण पाहिजे.

मुलींच्या दृष्टीने जरा वेगळी शब्दयोजना करावयाची तर मनोविकाससमर्थ बनविणारे आणि गृहिणीपद व मातृपद यथायोग्य तऱ्हेने भूषवितां येईल असे शिक्षण त्यांना मिळाले पाहिजे.

कुटुंबसंस्था आदर्श बनवावयाची तर आदर्श गृहिणी तयार झाल्या पाहिजेत. आदर्श प्रजा पाहिजे तर आदर्श माता हव्यात. उत्कृष्ट प्रजेशिवाय राष्ट्राचा उत्कर्ष केव्हांहि होणार नाही. ' जिच्या हातीं पाळण्याची दोरी, ती जगाते उद्धारी ' ही एक गोडशी कविकल्पना नसून ते एक त्रिकालाबाधित सत्य आहे. पण स्त्रीची इतकी थोरवी असताना, केवळ या गोष्टीमुळेच तिला शारीरिक दुर्बलत्व आलेले असतांना आर्थिक पारतंत्र्यांत तिला ठेवून, तिच्या कार्याची हेटाळणी पुरुष करीत असतात. बायकांचे कर्तव्य काय ? तर चूल अन् मूल. या दोन शब्दांनीं हल्लीं इतका तिरस्कार व्यक्त करण्यांत येतो, कीं स्वैपाक करणे आणि मुलांचे संगोपन करणे यापेक्षां हलक्या दर्जाची अशी मुळीं कोणतीच गोष्ट जगाच्या व्यवहारांत जणुं सांपडणार नाही ! यासुळे स्त्रियांना असे वाटूं लागते, कीं असे आहे तर आम्ही तरी या गोष्टींसाठीं पुरुषांची गुलामगिरी कां पत्करावी ? पत्नीत्व आणि मातृत्व या दोन गोष्टींना तिलांजलि दिली कीं पुरुषांच्या बरोबरीने अर्थसंपादन करून पुरुषांना करतां येणाऱ्या प्रत्येक व्यवसायांत त्यांच्याशीं अहमहमिका करून, त्यांच्या बरोबरीचें स्थान मिळवितां येतें. मग आमच्याकडे अनादरानें पहाण्याची पुरुषांची काय प्राज्ञा आहे ! आपलें स्त्रीत्व झुगारून देण्याची स्त्रियांना अनैसर्गिक लालसा उद्भवते त्याला जबाबदार पुरुषच.

या गोष्टी टाळण्याकरितां पुरुषांनीं स्त्रियांचें नैसर्गिक कर्तव्य किती श्रेष्ठ दर्जाचें आहे याची स्वतः जाणीव करून घेऊन स्त्रियांना आदरानें वागवायला शिकलें पाहिजे; तरच मुली योग्य शिक्षण घेतील आणि पुरुषांना उत्तम गृहिणी आणि मुलांसाठीं उत्तम माता मिळतील. यासाठीं त्यांना उपयुक्त असा शिक्षणक्रम बारा वर्षांत पूर्ण करतां येईल. म्हणजे अठरा वर्षे पूर्ण होतात तों मुली विद्यासंपन्न होऊन विवाहयोग्यहि बनतील.

अठरा वर्षांपर्यंत मुलीचा शरीरविकास पूर्ण झालेला असतो. अठरा वर्षांची मुलगी होण्यापूर्वी तिचें लग्न करणें म्हणजे तिला बळी देण्याप्रमाणें तर आहेच, पण शिवाय कुप्रजानिर्मितीला प्रोत्साहन देण्यासारखें आहे. मुलांनाहि उपयुक्त शिक्षणक्रम पुरा करण्यास बारा वर्षें पुरी पडतील.

परंतु अठराव्या वर्षी मुलगी विवाहयोग्य होते; पण मुलगा मात्र होत नाही. निसर्गनियमाप्रमाणेंच मुलाला आणखी चारपांच वर्षें लागतात. म्हणूनच वधुवरांत पांच ते दहा वर्षांचें अंतर अवश्य असतें. यासाठीं अठराव्या वर्षी मुलगाचा शिक्षणक्रम संपला तरी त्यानें चरितार्थाच्या धंद्याचा जम बसवण्यांत व संसार मांडण्यास उपयुक्त असा थोडाबहुत द्रव्यसंचय करण्यांत चारपांच वर्षें घालवावीत किंवा धंद्याचें विशेष शिक्षण घ्यावें.

वधुवरांच्या वयांत दहावारा वर्षांपेक्षां जास्त फरक असणें हें फार वाईट. वयोमानानें शरीर आणि मन यांत जे फेरबदल होत जातात, ते दोघांचे सारख्या प्रमाणांत झाले तर ठीक; नाहीतर बायको ऐन उमेदीत आणि नवरा उतार वयाचा ! म्हणजे मग त्या दोघांचें कसें जमायचें ?

वधुवरपरीक्षेच्या वेळीं आणखी एक खबरदारी घ्यावयाला हवी. दोघांचें नुसतें कुल बघून भागत नाही; तर दोघांपैकीं कोणाला स्वतःच्या दुष्कर्मांमुळे उद्भवलेला एकादा रोग आहे कीं काय, याची कसून चौकशी झाली पाहिजे. लग्न नक्की जमण्यापूर्वी आपला पूर्ण विश्वास असेल अशा डॉक्टराकडून दोघांची उभयपक्षीं जरूर परीक्षा व्हावी. साधा विमा उतरतांना तपासणी करून देण्यांत जर कुणाला कांहीं मानहानि वाटत नाही; तर दोघां पतिव्रतींच्या व त्यांच्या भावी संततीच्या सुखाचा विमा उतरण्यासाठीं शारीरिक तपासणी करूं देण्यांत कमीपणा वाटण्याचें काय कारण ? मानापमानाच्या मूर्ख कल्पना उराशीं बाळगून असल्या रोगांचें मूळ घरांत आणायचें म्हणजे आपल्या हातांनीं आपल्या कुळाचा नायनाट करण्यासारखें आहे. असल्या रोगांनीं जर्जर झालेली संतति देशाला देणें यासारखा घातकीपणा नाही. सुशिक्षितांनीं या प्रश्नाकडे जरूर लक्ष द्यावें.

एवढी एक परीक्षा केली की लग्नाच्या मार्गांतली एक आडकाठी दूर होईल खरी; परंतु समाजाच्या दृष्टीने आणखीहि एक काळजी घ्यावयास हवी. ती म्हणजे असले रोगच होऊं नयेत म्हणून प्रयत्न करावयाचा. मुलगे आणि मुली वयांत येऊं लागल्यावर त्यांना नैसर्गिक परस्परकर्षण होतें. लग्न व चांगली संतति याबद्दल आपल्यावर काय जबाबदारी आहे याची मुलांच जाणीव नसल्यामुळे व स्वेच्छाचाराचे परिणाम केव्हांकेव्हां किती बोर स्वरूपांत भोगाचे लागतात याबद्दल कांहींच माहिती नसल्यामुळे दोघांकडून अविचार घडतो, किंवा या संकटांतून तीं बचावलीं तरी इंद्रियविषयक निश्चित माहिती नसल्यामुळे वार्ट संवर्षांच्या आहारीं तीं जातात. यांतून मुलांमुलींचा बचाव करणें हें आईवापांचें तसेंच समाजाचेंहि कर्तव्य आहे. यासाठीं योग्य वेळीं मुलांमुलींस इंद्रियविषयक माहिती आणि पुढें त्यांच्यावर येणाऱ्या सांसारिक जबाबदारीची जाणीव अवश्य करून द्यावी.

जगाच्या व्यवहारांत पैशाला फार महत्त्व आहे. स्त्रियांना आर्थिक स्वातंत्र्य नसल्यामुळे त्यांना तुच्छ लेखण्याची पुरुषांना संवयच पडून गेली आहे. ही भावना नष्ट होऊन तिच्या जागीं स्त्रीवर्गाबद्दल उदात्त भावना दृढमूल झाल्या पाहिजेत.

लग्नसमयीं वधूवरांचीं अंतःकरणे आनंदोत्फुल्ल झालेलीं असतात. टेकडी चढण्यापूर्वी तिच्यावरील घनदाट वृक्षराजि, तिच्यामधून नागमोडी सुंदर सोपी दिसणारी वाट, उगवणाऱ्या सूर्याच्या तांबूस प्रभेनें टेकडीमागे तयार केलेली मनोहर पार्श्वभूमि व बालकिरणांनीं झाडांच्या हिरव्या रंगावर चढवलेली चमक आणि अगदीं टेकडीच्या माथ्यावर दिसणारें लहानसें विश्रांतिस्थल या गोष्टी बघून प्रवाशांचें मन हुरळून जातें. काव्य सुचतें तें याच वेळीं. आपल्या जोडीदाराबरोबर गप्पागोष्टी करीत आपण मजेंत वर पोचूं असें त्यांना वाटतें. वाटेंतील खांचखळगे, कांटेरी झुडुपें, उत्तरोत्तर डोक्यावर येणाऱ्या सूर्याचें ऊन आणि पावलागणिक दमविणारी वाट हीं प्रत्यक्ष चढणीच्या वेळीं अनुभवास येतात. दोघांच्या कसोटीची वेळ हीच असते. अशा वेळीं जोडीदार

हातपाय गाळून पिरपिर करीत रडत बसेल तर काय उपयोग ? तोंच जर संकटांना न जुमानतां आपल्यालाहि धोर देऊन चालला तर दोघें सुखासमाधानांत वर चढून जातील आणि वाटेतोल निसर्गरम्य स्थळांचा मनसोक्त उपभोग घेतील.

संसाराचा मार्गहि असाच सुखदुःखांनीं भरलेला आहे. लग्नाच्या वेळां संसारांतोल रम्यपणा तेवढा दिसतो. प्रेमच्छटेमुळें भविष्यकाळ गोड व उज्ज्वल भासतो. पण संसाराला सुरवात केल्यावर जेव्हां दुःखांमागून दुःखें येऊं लागतात तेव्हां मन गडबडून जातें. अशा वेळां जोडीदार चांगला असेल तर ठीक; नाहीतर संसार म्हणजे जिवावर भार आणि शेवटीं असार वाटायचा !

म्हणूनच मार्गें जें सांगितलें, कीं वधुवरांनीं परस्परांच्या केवळ गुणांवरच भाळून उपयोग नाही, त्यांनीं एकमेकांच्या अवगुणांचाही विचार केला पाहिजे तें येवढ्याचसाठी. संकटांच्या वेळां मनुष्याचे दुर्गुण उघड होतात. तसेंच पतिपत्नींच्या स्वभावांतील कांहीं कांहीं दोष सहवासामुळें कळत जातात. प्रेमांधतेचा काळ लवकरच संपतो आणि मग एकमेकांचे दोष दिसले कीं प्रेमाला ओहोटी लागूं लागते. लग्नानंतर उघडकीला आलेल्या एकाद्या दुर्गुणामुळें दुसऱ्याच्या मनांत तिटकारा उत्पन्न होऊन दोघांच्याहि संसाराचें रान होतें.

आतां कोणी असें म्हणतील, कीं प्रत्येक व्यक्तींत गुणाप्रमाणें दोघांचाहि भरणा असायचाच. मग त्या दोघांचा आधीं विचार करून फायदा काय ? जे दोष असतील त्यांकडे पतिपत्नींनीं कानाडोळा करावा व तेवढ्यापुरतें अंतःकरण उदार ठेवावें. पण विचार करावयाचा अशासाठी, कीं आपल्या सहचरांतील दोष आपल्या सहनशक्तीच्या मर्यादेंत आहेत कीं नाहीत ? प्रत्येकाची सौंदर्यविषयक आवडनावड जशी वेगळ्या प्रकारची, त्याप्रमाणें गुणावगुणांचेही असतें. वधुवरांनीं आधीं चिकित्सक बुद्धीनें स्वतःचे गुणदोष, आवडनावड यांची माहिती करून घेऊन आपल्या जन्माचा सहचर निवडावा. आपल्या

गुणांचेंच तेवढें प्रदर्शन करून दोष झांकून ठेवल्यामुळें दुसऱ्याची फसवणूक तर होतेच, पण खरोखरी ही मनोवृत्ति आत्मघातकीपणाचीच ठरते.

वधुवरांनीं लोकांच्या मतांना प्रमाण मानून लग्न करून घेणें चुकीचें आहे, कारण स्वभावविशेषाप्रमाणें आवड भिन्न असते आणि ती दुसऱ्याला कळणें शक्य नसतें.

एखादा सुंदर पुरुष कुरूप पत्नीवर प्रेम करतांना पाहून आश्चर्य वाटतें. पण त्या पुरुषाचा स्वभावविशेष विचारांत घेतल्यावर तें आश्चर्य नाहींस होतें.

पतीला स्वतःच्या सौंदर्याबद्दल फार अभिमान असला तर कुरूप पत्नी-कडून त्या अभिमानाचें पोषण होत असतें. अशा पुरुषाला त्याच्या स्वरूपाचें गर्वहरण करणारी पत्नी मिळाली तरच तो तिच्यावर कितपत प्रेम करील याबद्दल शंका वाटते. म्हणजे अशा पुरुषाच्या बाबतींत कुरूपता हा दोष न ठरतां गुणच ठरतो.

त्याचप्रमाणें एकादा विद्वान् पति आपल्या अशिक्षित पत्नीला बरोबरीनें मिरवतांना पाहूनही नवल वाटण्याचें कारण नाहीं. पत्नीचा अशिक्षितपणा हा त्या पुरुषाला सह्य अवगुण वाटत असला पाहिजे.

किंवा पुष्कळ वेळां एकादा दोष रुचत नसूनहि इतर गुणांच्या जोरावर तो सहन करावयास मनाची तयारी होते.

पण कित्येक वेळां परिस्थितीपुढें मान वांकवून नको ते दोष पत्करावे लागतात. अति चिकित्सा करून वधुवरांनीं परस्परांच्या गुणदोषांची खाने-सुमारी सुरू केली, तर कित्येक वेळां लग्न जमण्याचीच पंचाईत पडते. म्हणून डोळे उघडे ठेवून परीक्षा करावी येवढा मुद्दा महत्त्वाचा मानून वागलें तरी पुरे.

लग्न झाल्यावर, संसाराची जडजोखीम वाहूं लागल्यावर पतिपत्नींना एकमेकांच्या खऱ्याखऱ्या स्वभावाची ओळख पटते. पूर्वी केव्हांहि दृष्टीस न पडलेले गुणदोष दिसून येतील किंवा पुष्कळ वेळां आलेल्या परिस्थितीच्या धक्क्यामुळें एकादा अगदीं नवीनच गुण किंवा दोष उत्पन्न झालेला आढळून येईल. अशा वेळीं त्या गुणाचें कौतुक करून त्याला प्रोत्साहन देणें किंवा दोषांबद्दल

सहनशीलता व सहानुभूति दाखवून तो दूर करण्याचा प्रयत्न करणें, इतकें औदार्य पतिपत्नींनीं आपल्या ठिकाणीं नसलें तर आणलें पाहिजे. दोघे परिस्थितिसाम्यानें बांधलीं गेल्लीं असतात व त्यांचें हितानहित सारखेंच असतें, आणि प्रेमबंधनामुळे त्यांचीं मनंही मिळालेलीं असतात; पण तीं कितीहि एकजीव झालेलीं असलीं तरी गंगायमुनेच्या पाण्याप्रमाणें त्यांचें स्वभावभिन्नत्व कायमच रहातें. तेव्हां मतभेदाच्या प्रसंगीं उभयतांना हितैक्यबुद्धीनें नीट विचार करून आणि वेळप्रसंगीं दोघांनाही नमतें घेऊन प्रगंग निभावून नेला पाहिजे.

प्रत्येक वेळला स्त्रीलाच नमवायचें यांत यत्किंचित्सुद्धां पुरुषार्थ नाही. बळी तो कान पिळी हें रानटी तत्त्वच त्यांत आहे. वधू ही लग्नानंतर जुनीं प्रेमबंधनें तोडून सासरीं नव्या नात्यांत येऊन पडते. ते घर वेगळें, त्यांतील व्यवस्था वेगळी, त्या माणसांचे रितिरिवाज व वागण्याबोल्याची पद्धत निराळी. हिला त्यांच्याबद्दल आपलेपणा वाटत नाही. बोलूनचालून सर्व कृत्रिम नातें जोडलेलें. वर मात्र आपल्या मायच्या माणसांत लहानपणापासून वाढलेल्या परिस्थितींत असतो. त्याचे सर्व व्यवहार आत्मविश्वासानें चाललेले असतात. पण त्याची पत्नी मात्र बुजल्या-घाबरल्यासारखी झालेली असते. दासीप्रमाणें पतीची सेवा करून त्याची मर्जी संभाळली तर ठीक. मग त्या आधारावर इतर मंडळींत तिला जरा वागतां येते. तिच्या नवऱ्याची गैरमर्जी झाली कीं इतर मंडळीं तिला नीट वागवीत नाहीत आणि तिला 'नको हा जीव' असें होऊन जातें. पुढें कांहीं वर्षांनीं 'चार दिवस सासूचे, चार दिवस सुनेचे' या न्यायानें इतर मंडळींत तिला मानाचें स्थान मिळालें तरी पतिपत्नीमधील सेव्यसेवकभाव मात्र शेवटपर्यंत कायम रहातो.

पण नववधूची कुचंबणा टाळण्यासाठीं एकत्र कुटुंबपद्धतीवर एकजिनसी हल्ला चढवावा असें मला कांहीं वाटत नाही. सास्वासुनांची आणि जावा-जावांच्या दुष्टाव्याचीं वर्णनें ऐकलीं आणि प्रत्येकाच्या मनाला होणारा जांच पाहिला; म्हणजे अशा रीतीनें एकत्र राहण्यापेक्षां विभक्त राहणें बरें असें वाटतें

खरें; पण त्या एकत्र कुटुंबपद्धतीत दोषांइतकेच गुणहि आहेत. विभक्त कुटुंबांत पगारी नोकरांवर फार विसंबावें लागतें. एकट्या पुरुषावर अर्थसंपादन आणि इतर बाहेरच्या व्यावहारिक भानगडी यांची जबाबदारी, तर स्त्रीवर गृहव्यवस्था, मुलेंबाळें यांची जबाबदारी पडते. एकत्र कुटुंबांत सर्व प्रकारची जबाबदारी वांटली जाते. शिवाय भाडोत्री माणसांवर हर्षघडी अवलंबून रहावें लागत नाही. सासूसुनेचें किंवा नणंदाभावजयांचें कितीहि भांडण असो, आपलें लहान मूल सासूजवळ किंवा नणंदेजवळ ठेवून जातांना जसें निर्धारित वाटेल, तसें नोकराजवळ ठेवतांना कधींच वाटणार नाही. आजारपणांत, बाळंतपणांत नवऱ्याच्या जेवणाचे हाल होतील कीं काय किंवा मुलांकडे कोण पाहील ही चिंता पडत नाही. जुलुमाचा रामराम म्हणून लाजेकाजेनें किंवा आपल्यालाही अडीअडचणींत त्यांचा उपयोग होईल या भावनेनें म्हणा, आजान्याचेंहि व्यवस्थित होतें आणि मुलावाळांचीहि आवाळ होत नाही. खरोखर समजुतदारपणानें जर मंडळी एकत्र कुटुंबांत राहिली तर पैशाच्या दृष्टीनेहि मदत होते आणि सत्तेचें मनुष्यवळ जवळ मिळतें. पण दुष्टाव्यामुळें सुखाचा घांस तोंडांत पडण्याची मारामार झाली तर कधींहि एकत्र कुटुंबांत राहूं नये. स्वतंत्र संसार थाटण्याजोगी नोकरधंद्याची सोय असल्याखेरीज पुरुषानें लग्न करूं नये. आपल्या पत्नीचा एकत्र कुटुंबांत कोंडमारा होईल असें वाटलें तर कुणाचीहि भीड न ठेवतां विभक्त राहानें.

विभक्त कुटुंबांत पतिपत्नींना परस्परांवरच आधारावें लागून त्यांच्या प्रेमाला अवसर सांपडतो. चहाड्याचुगल्या करायला कोणी नसतें आणि परस्परांच्या आवडीनिवडी पुरविण्याइतकी स्वतंत्रताहि असते.

पति ज्याप्रमाणें श्रम करून पैसा मिळवतो, त्याप्रमाणें पत्नी अविश्रांत घरांत खपून गृहव्यवस्था ठेवीत असते. नोकर असले तरी काम कमी होतें, पण जबाबदारी थोडीच नाहीशी होते ! मुलांबाळांचें काम तर कधीं संपतच नाही. पण गंमत ही, कीं पुरुषांना कामाबद्दल लगेच पैशाच्या रूपानें मोबदला मिळत असल्यामुळें त्यांच्या कामाला अवास्तव किंमत चढते आणि स्त्रियांचें काम

घरांतल्या घरांत असतें, दिवसभर रात्रलें तरी सांगतां येत नाहीं; त्याला कसला मोबदलाहि मिळत नाही म्हणून तें विनामूस्य समजलें जातें.

काय म्हणे, तर पति दमूनभागून घरीं आला कीं पत्नीनें हास्यमुखानें त्याचें स्वागत करावें, गोडगोड बोलून त्याचें मन रिझवून श्रमपरिहार करावा, त्याचे कपडे उतरून व्यवस्थित ठेवावे आणि चहाफराळाची जय्यत तयारी ठेवावी ! अन् पतीनें काय करावें ? त्यानें चिडचिड करावी ? पत्नी स्वतः घरकाम करून दमलेली नसते वाटतें ? पतीचा श्रमपरिहार तिनें करावा हें जसें तिचें कर्तव्य, त्याप्रमाणें पत्नीचा श्रमपरिहार करणें हें पतीचेंहि कर्तव्य समजलें पाहिजे. पत्नीनें पतीच्या कामाबद्दल गौरव करावा हें जसें रास्त, त्याप्रमाणें पतीनें पत्नीचें कौतुक करणें आवश्यक आहे. पुरुषांचें काम असें असतें, कीं वरिष्ठ किंवा आजूबाजूचे लोक यांना तें दिसून त्याचा त्यांच्याकडून गौरव होतोच. नोकरी-धंद्यांत चांगल्या कामाचा मोबदला लगेच जास्त पैसा मिळण्यांत होतो. पण स्त्रीच्या कामाचें कौतुक पतीनें केलें नाहीं तर दुसरें कोण करणार ? कौतुका-शिवाय तिच्या कामाला मोबदला तरी कुठें आहे ? तिला पैशाचा मोबदला नकोच असतो. स्त्रीच्या मनाची घडण अशी असते, कीं प्रेमासाठीं ती जीव लावून काम करते.

‘ किती काम केलंस आज ? ’ इतके शब्द पतीच्या तोंडून ऐकले तरी तिला पुरतें. पण हें दूरच राहून पुरुष बायकांना हिणवीत असतात, कीं ‘ तुमचा जन्म मोठा सुखाचा. घरांतल्या घरांत बसून झोपा काढायच्या, चकाट्या पिढायच्या, आणि संध्याकाळीं नवनवीं लुगडीं नेसून, दागिने घालून भिरवायचें. ’ आतां हें थट्टेचें बोलणें असतें हें कबूल आहे; पण पुष्कळांची स्त्रियांच्या जीवनावद्दल थोडीफार अशीच समजूत असते.

यामुळेंच, स्त्रियांना आपल्यापेक्षांहि अधिक बाह्य करमणुकीची आवश्यकता असते याची जाणीव पुरुषांना होत नाहीं. आपण मित्रमंडळींच्याबरोबर नाटकें-सिनेमा पहावयाचे, सहली काढावयाच्या किंवा तासन् तास पत्ते खेळत बसावयाचें. बायकोला कधींमधीं नाटक किंवा एकादा मराठी बोलपट दाख-

झाला की झाली इतिकर्तव्यता. बरें, बायकोने आपल्या मैत्रिणींबरोबर करमणूक करून घ्यावी तर त्यांना स्वतंत्रता नसते. घरच्या घरी काय करतां येईल तेवढेंच करायची त्यांना मोकळीक.

पत्नीचें तारुण्य नेहमीं टिकून रहावें असें जर प्रत्येक पतीला वाटत असेल, तर तिच्या करमणुकीसाठीं पतीनें ऐपतीप्रमाणें तयार असलें पाहिजे. नाहीतर घरांतील एकसुरी कामकाजामुळे तिचें पूर्वीचें उद्दसित मन उदासीन होऊन ती पोक्त बनली तर त्याचा दोष कोणाकडे ?

आपण घरीं जाण्याची वेळ झाली कीं पत्नीनें नीट वेणीफणी करून, चांगलेसें लुगडें नेसून बसावें आणि आपणापाशीं आनंदानें हंसावें बोलावें असें पतीला वाटतें. तिनें गवाळेपणा दाखवला कीं स्वारी रागावलीच ! पण रसिकपणाच्या भावना पतीलाच तेवढ्या असतात आणि पत्नीला नसतात असें कां आहे ? बाहेर जातांना अगदीं सूट, नेकटाय-कॉलर घालून शृंगार करावयाचा आणि घरीं आल्यावर पंचा किंवा अंगाच्या घाटाला शोभत नसली तरी पोकळ विजार किंवा चड्डी घालायची, अंगांत कांहींच घालायचें नाही किंवा अर्ध्या बाह्यांचा सदरा घालायचा ! त्यामुळे छातीवरलें व पुढल्या हातावरलें केंसांचें किळसवाणें दृश्य दिसत असतें. डोकीचे केंस विस्कटलेले, घामाबुळीनें मळलेला चेहेरा आणि सिगारेटच्या वासानें युक्त असें तोंड, या सर्व गोष्टींचा बायकांना कंटाळा वाटत नाही अशी कां पुरुषांची समजूत आहे ?

पुरुषांप्रमाणेंच स्त्रियांनाहि भावना आहेत-नव्हे, पुरुषापेक्षां स्त्रियांचें मन हलुवार असतें; त्यांच्या भावना अधिक कोमल असतात, त्यांची रसिकता फार नाजूक स्वरूपाची असते, यासाठीं पुरुषांनीं फार जपलें पाहिजे.

स्त्रीच्या ठिकाणीं पराकाष्ठेची सहनशीलता असते; पण केवळ त्या एका गुणाच्या आधारावर तिला एकेक दिवस कंठायला लागणें हें तिचें दुर्दैव आणि पतीचेहि दुर्दैवच नव्हे तर काय ? एकदां भावना दुखावल्या, मन मेलें, म्हणजे त्याची ती पत्नी कसली ? चालतीबोलती बाहुलीच ती.

स्त्रीची मोठ्यांतली मोठी हौस भागवायची म्हणजे तिला पुष्कळ लुगडीं शेऊन घावयाचीं आणि दागिने करावयाचे. घापलीकडे तिला जणुं कांहीं महत्वाकांक्षाच नसते ! निरनिराळ्या कला शिकाव्या, नवे खेळ खेळावे, एकादी नवी भाषा शिकावी, किंवा कांहीं सामाजिक उपयुक्त असें कार्य करावें असें पत्नीला वाटत असतां कित्येक वेळां पति तिचा हिरमोड करतो. ‘ आतां काय करायचें तुला हें करून ? ’ असें म्हटलें कीं संपलें !

पण पुष्कळ वेळां बायकादेखील दोपाला पात्र असतात. पति रसिकपणांनं नवनव्या गोष्टी शिकवायला किंवा करमणुकींत तिला भागीदार करायला तयार असला तरी फाजील लाजेमुळें किंवा ‘ वेळ कुठं होतो ? ’ या सन्नवीवर किंवा केवळ हट्टवादीपणामुळें त्या पतीची इच्छा पुरवीत नाहीत.

मुलें झाल्यावर तर कांहीं विचारायलाच नको ! मुलें म्हणजे त्यांना सर्वस्व वाटूं लागतें आणि नवऱ्याची त्यांना जणुं विस्मृतीच होते. मातृपद लाभलें तरी पत्नीपदाची जबाबदारी कमी होत नाही. मुलें झाली कीं पोक्तपणानेंच वागलें पाहिजे असें मुळांच नाही. मातेनें आपलें अनुभविक शहाणपण मुलांना शिकवीत असावें व त्यांचा आनंदी अलडपणा आपण शिकावा.

पुरुषांच्या रसिक वृत्तीला पत्नीकडून प्रत्युत्तर मिळालें नाही, मुले झाल्यावर पत्नीचें पतीकडे दुर्लक्ष होऊं लागलें, म्हणजेच पतीची नजर घराबाहेर वळते. पतीचें प्रेम उडाल्यावर मग रडत वसण्यापेक्षां आधींच जपलेलें काय वाईट !

पतिपत्नींचें आणखीहि कांहीं वावर्तात चुकत असतें. दोघांमधील प्रेम-बंधनाला संशयाची काळी लागली, कीं तें तुटण्याला मुळांच वेळ लागत नाही. पतिपत्नींनीं परस्परांच्या आवडीनिवडीबद्दल आदर बाळगणें जसें अत्यावश्यक, त्याप्रमाणें परस्परांविषयीं दृढ श्रद्धा आणि विश्वास ठेवणें हें दोघांच्याहि मनःस्वास्थ्याला जरूरीचें असतें. येवढ्यातेवढ्या गोष्टीवरून संशय धरून स्वतःचें मन पोखरल्यासारखें करावयाचें आणि मग मनाची खात्री करून घेण्यासाठीं पतीनें पत्नीवर किंवा पत्नीनें पतीवर टेहेळणी करावयाची, नेकरांना एकमेकांच्या पाळतीवर ठेवायचें किंवा एकमेकांना खोदून खोदून

कुचकेनासुके प्रश्न विचारायचे आणि रागवारागवी, चिडाचीड शाली कीं मित्रमंडळीजवळ रडूनकडून गृहच्छिद्रे सांगत सुटायचें आणि निंदा करायची यासारखी अजाणपणाची आणि आत्मघातकीपणाची दुसरी गोष्ट नाही.

पतिपत्नींचा संसार म्हणजे कुलुपबंद कपाटांतील मौल्यवान् दागिन्यांसारखा आहे. दोघांखेरीज तिसऱ्या कुणाच्या हातीं किडी जाऊन कपाटांत त्यानें ढवळाढवळ करतां उपयोगी नाही. कपाटाला विलेरी आरसे लावले तरी त्यांची पाठ आंतल्या जिनसांकडे. मग पतिपत्नी आंतल्या टेव्यांची जी किंमत सांगताल, ती लोकांना मान्य करावी लागते. बाजारी जगाला दागिने दाखवले कीं त्यांची किंमत उतरलीच. पतीनें लग्नाच्या वेळां बांधलेलें मंगळसूत्र पत्नीला प्राणाहून मोलाचें वाटलें तरी इतरांना त्याची किंमत फक्त एक रुपया ! तसाच पतिपत्नींचा संसार म्हणजे त्यांचें सुखसर्वस्व त्यांत गुंतलेलें. इतरांच्या दृष्टीनें समाजाचा एक घटक इतकेंच त्याचें महत्त्व. कितीहि जिवलग मित्र-मैत्रिणी असूं देत, त्यांचें हितानहित ज्याअर्थी यांच्या संसारावर अवलंबून नसतें, त्याअर्थी त्यांना आपल्या संसारांत ढवळाढवळ करूं देणें हें अनुचित आहे. संसार करण्यास नालायक असल्याचें तें लक्षण आहे.

पतिपत्नींना जितक्या मित्रमैत्रिणी अधिक तितकी त्यांना करमणूक अधिक हें खरें. पतिपत्नींना सामाजिक आयुष्य जरूरच असतें. एकमेकांत गुरफटून त्यांचें आयुष्य कंटाळवाणें होईल. आनंदाच्या प्रसंगां आनंद द्विगुणित करायला मित्रमंडळी उपयोगी पडतात, त्याप्रमाणें अडीअडचणीला सुहृद साहाय्य करतात. मित्रांच्या दुःखानंदांत आपण समभागीं होणें, त्यांना मदत करणें यांतहि एक प्रकारचें सुख लाभतें. शिवाय तें एक सामाजिक कर्तव्यच आहे. मित्रमैत्रिणी याकरतां असाव्या. पतिपत्नींनीं परस्परांविरुद्ध उखाळ्या पाखाळ्या करण्याकरतां नकोत. आपला संसार आपल्याला सांवरतां आला नाही तर मित्रमैत्रिणी कांहींहि मदत करूं शकणार नाहीत.

पतिपत्नींचा परस्परांवर विश्वास असला, कीं त्यांना मुळीं कुणाची गरज लागणारच नाही. प्रेमाचें सामर्थ्य येवढें प्रचंड असतें, कीं त्याच्या जोरावर

संसारंत कितीहि अडचणी आल्या तरी त्यांतून निभावून जाण्याला पति-
पत्नींना धैर्य येते.

पुढील संसाराच्या दृष्टीने लग्नानंतरचीं दोनतीन वर्षे फार महत्त्वाचीं अस-
तात असें म्हटलें तर चुकीचें ठरणार नाही. पतिपत्नीमधील प्रेमबंधन दृढ
होऊन परस्परांबद्दल विश्वास उत्पन्न होतो तो याच वेळीं. या दोनतीन वर्षांत
प्रेमसुखाचा त्यांनीं भरपूर उपभोग घ्यावा हें योग्यच होय. यासाठीं या काळांत
त्यांना संतति होऊं नये. नंतरहि होणारी संतति परिस्थितिमानाप्रमाणे मित
आणि प्रत्येक मुलाचें संगोपन यथायोग्य काळजी घेऊन करतां येईल इतक्या
अंतरानें व्हावी. या गोष्टी नशिवावर न सोंगवितां अत्यावश्यक म्हणून
पतिपत्नींनीं विचारपूर्वक ठरवाव्या. मुलें म्हणजे खावला काळ आणि धरणीला
भार असें वाटतां कामा नये. वर्षा दोन वर्षांचा पाळणा लग्न झाल्यापासून तों
म्हातारपणापर्यंत आपला चालूच आहे, बहुतेक मुलें अकालींच मृत्युमुखीं
पडत आहेत, जिवंत असलेलीं मुलें आजारांमुळे आईचें आयुष्य आणि
बापाचा पैसा हरण करीत आहेत आणि मग या पोरानें होणार कसें, म्हणून
आईबाप काळजीनें ग्रस्त होऊन आयुष्य कंठीत आहेत, अशा परिस्थितींत
संसारसुख कसें लाभणार ?

ब्रीस ते पस्तीस वर्षांपर्यंत स्त्रिया प्रजानिर्मितीला उत्तम रीतीनें समर्थ
असतात. या काळांत चारपांच वर्षांच्या अंतरानें मुलें झालीं तर तीं सर्व
दृष्टींनीं सुदृढ होतात आणि आईलाहि मुलांची नीट प्रेमानें जोपासना करून
शिवाय आपली शक्ति व तारुण्य परत मिळविण्यास अवसर सांपडतो. मातृपद
आणि पत्नीपद दोन्ही तिला यथायोग्य रीतीनें संभाळतां येतात.

पतिपत्नींचें एकनिष्ठ प्रेम व विश्वास, दुसऱ्याचें सुख तेंच आपलें सुख
ही परस्परांची जाणीव, आनंदाचें निधानच अशी मित, सुदृढ, सद्गुणी
संतति आणि समाजांत संसाराचा योग्य तो गौरव ! सुंदर चित्राप्रमाणें
कुशलतेनें रेखाटलेला संसार तो हाच नव्हे काय ?

झाडांची चित्रविचित्र ऊनसांवली पडलेली असून दोन सौंगडी हंसत-
खिदळत खेळत असतां फोटो घेतला कीं तें दृश्य मनोहर दिसतें.

सुखदुःखांच्या ऊनसांवलींत पतिपत्नी एकदिलानें आनंदांत संसार करीत
असतांना 'दुरून पहाणारा काय म्हणतो ? ' 'अहाहा ! काय गोड
संसारचित्र हें ! '

इंग्लंडमधील स्त्रिया

: : ९

(हा लेख "उद्यम" मध्ये जानेवारी १९३८ मध्ये अपूर्ण छापून आला.
त्यापुढील भाग पुढल्या अंकांत छापण्याचें जमलें नाहीं आणि हस्तलिखित
माझ्याकडे परतही आलें नाहीं. तेव्हां कांहीं भाग या संग्रहांत गाळला आहे.
ज्या स्त्रियांनीं महनीय कामगिरी केली त्यांपैकी कांहींसंबंधी नांवनिशीवार
थोडक्या चरित्रासह माहिती दिली होती. ती आतां देणें अशक्य आहे. परंतु
लेख अपूर्ण राहूं नये म्हणून स्त्रियांच्या कार्यक्षेत्राचा विस्तार त्रोटकपणें
सांगितला आहे.)

पाश्चात्य देशांमध्ये आज औद्योगिक क्षेत्रांत स्त्रिया पुरुषांच्या बरोबरीनें
प्रत्येक बाबतींत चढाओढीला उभ्या असून यशस्वी होत आहेत, असें दिसून
येत आहे. वास्तविक पुरुषांनीं आत्मसात् केलेल्या प्रचंड औद्योगिक क्षेत्रांत
बांटाणी मिळविण्यासाठीं पाश्चात्य स्त्रियांना खरोखरी तपश्चर्या-निःशस्त्र युद्ध-
करावी लागलेली आहे.

एक शतकाच्या या युद्धांत खरोखरी पुढाकार घेऊन, चळवळी करून,
जनतेकडून शिव्याशाप पत्करून जर कोणी अतिशय धडाडी दाखवली असेल
तर ती इंग्लिश स्त्रियांनींच ! युरोप, अमेरिका येथील स्त्रिया इंग्लिश स्त्रियांच्या
फांटीमागे असत. आज अमेरिका, रशियामध्ये इंग्लंडच्या बरोबरीनें स्त्रिया

औद्योगिक क्षेत्रांत चमकत आहेत; तर उलट जर्मनी, इटली येथील स्त्रिया पुन्हा गृहक्षेत्रांतच परत जात आहेत.

इंग्लंडमधील स्त्रियांना अजूनही कांहीं बाबतींत पुरुषांच्या बरोबरीने कार्य करून दाखवावयाचें आहे. परंतु त्यासंबंधी लिहिण्यापूर्वी प्रथमतः स्त्रियांची महत्त्वाकांक्षा किती संकुचित स्वरूपाची होती हें पहाणें अप्रस्तुत होणार नाही.

गेल्या शतकाच्या प्रथमार्धांतच काय पण नंतरही पाच शतकापर्यंत स्त्रियांचें मुख्य ध्येय विवाह हें असून गृह हेंच औद्योगिक क्षेत्र होतें. पूर्वी हिंदु स्त्रियांना ज्याप्रमाणें वेदशास्त्रें शिकण्यास प्रतिबंध होता त्याचप्रमाणें इंग्लंड-मध्येंही स्त्रियांना शास्त्रांचें वाचणें होतें. बौद्धिक क्षेत्रांत स्त्रियांनीं शिरणें म्हणजे स्त्रीजातीला लांछनास्पद समजण्यांत येई. स्त्रीपुरुषांचीं कार्यक्षेत्रे अगदीं भिन्न मानण्यांत येत. स्त्रियांना साधें शिक्षणसुद्धां धड मिळत नसे.

श्रीमंत सुखवस्तु स्त्रियांचें कर्तव्य म्हणजे मुलांना सांभाळणाऱ्या दाईपासून तो तहत सर्व नोकरांवर योग्य ती देखरेख करणें व घर सुव्यवस्थित ठेवणें; मुलांना नीट वळण लावणें; जेवणसमारंभ नीट पार पाडणें; आपल्या मैत्रिणींना अत्याहारासाठीं बोलावणें आणि त्यांच्याबरोबर, शिवणकाम, गृहव्यवस्था, वेपभूषा इ० विषयांवर गप्पा मारणें किंवा पत्ते खेळणें वगैरे. इतके केले कीं झाली आदर्श गृहिणी ! शिवाय लोकोपयोगी संस्थांना किंवा गरिबांना देणग्या, दानधर्म, केला कीं ही ' आदर्श नागरिक ' सर्वत्र मानसन्मानाला पात्र होत असे.

मध्यवर्गीय स्त्रीला पैशाच्या टंचाईमुळे स्वतःच घरांतील काबाडकष्टांचीं कामें करावीं लागत. शिवाय मुलांचे संगोपन. याशिवाय यथाशक्ति गांवांतील गरीबगुरिवांना अन्नवस्त्राची मदत करणें किंवा अनुभवजन्य ज्ञानाच्या जोरावर आज्ञांच्यांची सेवाशुश्रूषा, सुईणपणा करणें. वस्त ! ही झाली मध्यमवर्गीय आदर्श स्त्री !

या घालून दिलेल्या मर्यादेचें एखादीनें उलंघन केलें कीं समाजानें गहजब केलाच. स्त्रीला पिता, पति व मुलगा यांच्या आधारावर जीवन कंठावें

लागत असल्यामुळे या नातल्यांच्या अभावीं ती आणखी दूरच्या नातल्यांजवळ राहून कावाडकष्टद्वारे स्वतःच्या अन्नवस्त्राची सोय करी. पण चरितार्थासाठी नो क्रीवंडा करावा लागणें म्हणजे अगदीं कमीपणाची पराकाशा मानली जाई.

बौद्धिक क्षेत्रांतही स्त्रियांची फार कुचंबणा होई. शिक्षणाची सोय तर नाहीच पण त्याला मान्यताही नाही. परंतु कोंदणाशिवाय किंवा पैलूशिवायही हिरा जसा चमकल्यावांचून रहात नाही, त्याचप्रमाणें स्त्रियांमधून हाताच्या बोटांवर मोजतां येतील एवढ्या का होईना पण कांहीं कादंबरीकार तर कांहीं कवयित्री चमकून गेल्या. जेन ऑस्टिन, जॉर्ज इलियट, शार्लट ब्रॉन्टे वगैरे कादंबरीकार स्त्रियांचीं पुस्तकें अजून लोकप्रिय आहेत. गेल्या शतकांत कांहीं चांगल्या कवयित्री होऊन गेल्या, पण त्यांचीं काव्यें हल्लीं फारशी वाचनांत नाहीत. अशी एक आख्यायिका आहे कीं एका सुप्रसिद्ध मुल्यद्याला आपली मुलगी कविता लिहिते हें आढळून येतांच त्यानें तिला पुन्हां कविता न रचण्याबद्दल विनंति केली. वास्तविक मुलीनें लिहिलेल्या कविता त्याला अत्यंत आवडल्या होत्या. पण मुलगी सुशिक्षित आहे असा गवगवा समाजांत होऊन तिलाच त्रास होईल अशी त्याला भीति वाटली !

मेरी समरव्हिल या ज्योतिःशास्त्रांत पारंगत असलेल्या स्त्रीला लॅटिन भाषेंतील “ प्रिन्सिपिया ” वाचावयाचें होतें. यासाठीं तिनें भीतभीत एका प्रोफेसरांना असा सल्ला विचारला कीं, लॅटिन शिकल्यास स्त्रीसौजन्याला बाध येईल काय ? यावर त्या प्रोफेसरांनीं सांगितलें कीं, तें पुस्तक वाचण्यासाठींच जर लॅटिन शिकावयाचें असेल तर मोठेसें कांहीं विघडणार नाही.

पुढें १८३५ सालीं मेरी समरव्हिल आणि कॅरोलिन हर्शेल या दोघांना इंग्लंडमधील ज्योतिःशास्त्रमंडळांत सभासद म्हणून निवडण्यांत आलें. या स्त्रिया ज्योतिःशास्त्रांत पारंगत होत्या व त्यांनीं बहुमोल कामगिरीही केलेली होती. तरीही या नेमणुकीबद्दल जनतेनें कुरकूर केलीच. मेरी समरव्हिल हिनें ज्योतिःशास्त्रावर एक ग्रंथही लिहिलेला आहे.

पुढें १८४८ सालीं क्वीन्स कॉलेज उघडण्यांत येऊन स्त्रीशिक्षणाची थोडीबहुत सोय झाली. लोकनिंदेचे प्रहार सहन करीत करीत स्त्रीशिक्षणाचा प्रसार होऊं लागला. हळूहळू लोकमत या बाबतींत उदार होऊं लागलें. शिक्षणांत सुधारणा होऊन आणखीहि शिक्षणसंस्था सुरू झाल्या. शिक्षणांत फेरबदल होत होत धंदेशिक्षणही देण्यांत येऊं लागलें. स्त्रिया पुरुषी क्षेत्रांत शिरून उद्योगधंदे करूं लागल्या तर त्यांच्या कर्तव्याची हेळसांड होऊन आमच्या पोटावर पाय येईल अशी ओरड पुरुषांनीं चालविली होतीच.

यानंतर वीस वर्षांनीं एका मुलीनें लंडन युनिव्हर्सिटीच्या प्रवेशपरीक्षेला बसण्याची परवानगी मागितली पण ती नाकारण्यांत आली. यामुळें स्त्रियांमध्ये अधिकच जागृति होऊन केंब्रिज युनिव्हर्सिटीच्या अभ्यासक्रमाच्या तोडीला तोड देणारें विद्यालय उघडण्यांत आलें.

स्त्रीला गृहक्षेत्रांतून काढता पाय घेण्याला पुष्कळच सवलत कारणें होती. येथें नव्हतीं, त्यावेळीं स्त्रियांना घरगुती कामें करण्यास अतिशय कष्ट पडत. त्यामुळें त्यांना भरपूर काम मिळून पुरुषांना त्या भारभूत वाटत नसत. स्त्रियांच्या कष्टाखेरीज कुटुंब चालणें अशक्य होतें. पण यांत्रिक युग सुरू झाल्यावर घरांत होणाऱ्या जिनसा आय. खा. विकत मिळूं लागल्या, त्यासाठीं पैशाची जरूर पडून जीवन महाग झालें. घरांतही सुधारणा होऊन स्त्रियांना घरगुती काम फारसें राहिलेंच नाही. अधिवाहित मुली किंवा कोणत्याही कारणानें परावलंबी जीवन कंठणाऱ्या स्त्रिया नातलगानाच काय पण बापालासुद्धां पोसणें जड वाटूं लागलें. निरुद्योगी व परावलंबी जीवनामुळें स्त्रियांच्या मनांत हळूहळू असमाधान उद्भवूं लागलें व त्या असमाधानाच्या अंधारांतूनच सहस्रकराप्रमाणें, झेंकडों उद्योगधंद्यात शिरून पुरुषांच्या बरोबरीनें आर्थिक स्वातंत्र्य मिळविण्याची महत्वाकांक्षा उद्भवली. पण स्त्रिया उद्योगधंदे करीत तेसुद्धां मर्यादित असत. सुईणपणा, परिचर्या, मोलमजुरी अशीं कामें त्या सुरवातीला करीत.

पूर्वीं पोटासाठीं स्त्रीनें उद्योगधंदा करावा ही गोष्ट कमीपणाची समजण्यांत येई पण हळूहळू ती भावना बदलून परावलंबी किंवा निरुद्योगी जीवन कंठणें

हेंच कमी प्रतीचें असें समजण्यांत यावयाला लागलें. विवाहित, सुखवस्तु स्त्रियासुद्धां आळसांत काळ न घालवतां कांहीं समाजकार्य किंवा धंदा करवयाला लागल्या. राणी व अमीर उमरावांच्या स्त्रिया यथाशक्ति जनसेवेंत आपला वेळ घालवूं लागल्या. रॅमसे मॅन्डोनाल्डच्या गुलिनें तर खाणावळ चालवली आहे ! पोस्टखातें, बँक, हॉटेल या ठिकाणीं १८७५ सालापासूनच कारकून, सॉर्टर या जागीं कांहीं स्त्रिया नमण्यांत आल्या होत्या. पण त्या गोष्टी आश्वस्त समजण्यांत येत.

उद्योगधंद्यांचें क्षेत्र खरोखरीं समानतेच्या तत्वावर स्त्रियांना लाभून त्यांना आपली कर्तबगारी दाखविण्याची सुवर्णसंधि लाभली ती १९१४-१८ सालच्या महायुद्धाच्या वेळीं.

महायुद्ध सुरू झाले आणि स्त्रियांचें युद्ध समाप्त झालें. पार्लमेंटांत मताधिकार मिळावा म्हणून इंग्लिश स्त्रियांनीं दंगेधोपे देखील केले होते. अमेरिकेंतील कांहीं प्रांतांत व नॉर्वेमध्ये स्त्रियांना मताधिकार मिळाला तरी इंग्लंड व इतर युरोपियन राष्ट्रे मात्र मताधिकाराच्या विरुद्ध होती. इंग्लंडमधील मताधिकाराची चळवळ करणाऱ्या स्त्रियांना सफ्रेजिस्ट म्हणत. यांपैकीं पुढारी म्हणून नांवाजलेल्या स्त्रिया म्हणजे मिसस पॅक्सर्ट, व्हायकॉंटेस स्नोडन वगैरे.

इंग्लिश स्त्रिया इतक्या चिडलेल्या होत्या तरी इंग्लंडनें महायुद्धांत भाग घेतांच, सर्वजणी एकजुटीनें पडेल ती राष्ट्रसेवा करणास तयार झाल्या. आम्हांला होईल तितकी देशसेवा करूं द्या, ही त्यांची मागणी झाली. तरुणांना रणक्षेत्रावर जाण्याची मोकळीक मिळावी याकरितां ते करीत असलेले उद्योगधंदे स्त्रियांना करूं द्या अशी स्त्रियांनीं मागणी केली. पण ती प्रथम नाकारण्यांत आली. तरीही इंग्लंडमध्ये गांवोगांवीं स्थापन झालेल्या महिलामंडळांनीं वेतन मिळो वा न मिळो होईल त्या प्रकारे देशसेवा करण्याचा उपक्रम चालू केला. लंडनमधील महिलामंडळानें अडचणीच्या प्रसंगीं लंडनमधील ऑमनिवस कंपनीला शंभर स्त्रिया कंडक्टर म्हणून दिल्या. युद्धमंडळानें नंतर आपण होऊन कित्येक वेळां स्त्रियांची मदत मागितली व

स्त्रियांनीं ती दिली. याप्रमाणें स्वैय्याकरांतील अन्नांत वचत करण्यापासून तों विमानाचे कांहीं भाग तयार करण्यापर्यंत स्त्रियांचा उपयोग झाला.

यापेक्षांही अत्युत्कृष्ट कामगिरी स्त्रियांनीं करून दाखविली. डॉ. एस्सी इंग्लिस या अलौकिक बुद्धिमान् स्त्रीनें फ्रान्स व सर्बिया येथें इस्पितळें उघडून लढाईत जखमी झालेल्या लोकांची शुश्रूषा करण्याची उत्तम सोय केली. त्या इस्पितळांत डॉक्टर, सर्जन, परिचारिका, ऑर्डली, मोटारड्रायव्हर्स अशीं सर्व बहुविध कामें स्त्रियाच करीत. या इस्पितळांना लागणारा खर्च स्त्रियांनीं स्वतःच वर्गणी गोळा करून जमाविलेला होता. डॉ. इंग्लिस या विदुषी स्त्रीप्रमाणेंच डॉ. फ्लोरा मरे व डॉ. लुईसा अँडरसन यांची कर्तबगारी दिसून आली. या दोघी डॉक्टरांच्या युद्धसमयींच्या कामगिरीचा गौरव करून त्यांना पुढें लंडनमध्ये एका लष्करी इस्पितळावर मुख्य म्हणून नेमण्यांत आलें. डॉ. लॅबर्ट हिलाही किताब देण्यांत आला आहे. तिला जे. पी. नेमण्यांत आलें असून ती आरोग्यमंत्रिमंडळाची मेडिकल ऑफिसर आहे. शिवाय अनेक लोकोपयोगी संस्थांची ती मेंबर आहे.

मिसेस स्टोवार्ट या स्त्रीचीही त्यावेळची कामगिरी अत्यंत प्रशंसनीय झाली. बाष्कन युद्धांत हिनेंच स्त्रियांचें एक पथक तयार करून जखमी लोकांची शुश्रूषा केली. त्याबद्दल बल्गेरियन रेडक्रॉसनें तिचा सन्मानही केला होता. याच महिलेनें १९१४-१८ या महायुद्धाच्या काळांत वेल्जम आणि फ्रान्स या देशांत इस्पितळें उघडून त्यांची उत्कृष्ट व्यवस्था ठेवली. अँटवर्प येथील इस्पितळांची व्यवस्थापक असतांना त्या गांवाची जाळपोळ झाली, तेव्हां मिसेस स्टोवार्ट हिला जर्मनांनीं पकडलें व हेर म्हणून तिचा ठार करण्याचा हुकूमही सुटला होता ! त्यानंतरही आणखी कांहीं इस्पितळें उघडून तिनें देशसेवा चालूच ठेवली. १९१५ मध्ये तिला सैन्यासाठीं काढलेल्या इस्पितळावर मुख्य म्हणून नेमण्यांत आलें. ही जागा मेजरच्या बरोवरीची अशी अतिशय बहुमानाची होती. तिच्या अप्रतिम कामगिरीबद्दल अनेक देशांनीं अनेक प्रकारे तिचा बहुमान केला. लढाईनंतरही मिसेस स्टोवार्ट हिनें आपली देशसेवा सोडली नाही.

एस्. ओ. एस्. सोसायटीच्या उत्पादकांपैकीं ती एक असून त्या संस्थेची, ती दुय्यम अध्यक्ष आहे. तसेंच स्परिच्युअल कन्सुनिटीची अध्यक्ष व पुढाकार घेणारी असून, धार्मिक बाबतींत सुधारणा करण्यासाठींही एक संस्था स्थापून ती चालवीत असते. “ वॉर अँड बुमन ” व अशीं बरींच पुस्तकें व लेख मिसेस स्टोवार्ट हिनें लिहिलेले आहेत. शिवाय या स्त्रीनें टेनिसमध्ये सतत तीन वर्षे कॉर्निश चॅंपिअनशिप कप मिळवला.

या तिघी चौघी स्त्रीडॉक्टरांशिवाय आणखीही कित्येक स्त्रीडॉक्टरांनीं व कर्तबगार स्त्रियांनीं युद्धसमयीं इस्पितळांत उत्तम कार्य करून दाखविलें. फ्रान्स व सर्बिया या देशांनीं कृतज्ञ बुद्धीनें या स्त्रियांचा चांगला मानसन्मान केला. त्याच-प्रमाणें इंग्लंडमध्ये पुरुषांच्या अभावीं शेती व इतर धंदे बुद्धें लागले तेव्हां हजारों स्त्रियांनीं पुरुषांच्या जागीं कामे करून, धंदे जगवून धान्य व माल पुरविला. याप्रमाणें मताधिकारासाठीं पुरुषांशीं भांडून जी गोष्ट स्त्रियांना साधली नाहीं, ती त्यांनीं युद्धाच्या वेळीं अनेक प्रकारच्या हालअपेष्टा सोसून जी देशसेवा केली त्यामुळें त्यांना साध्य झाली. स्त्रिया म्हणजे अवल, त्यांचें शहाणपण चुर्लापुरतें आणि त्यांचा पराक्रम प्रजोत्पत्ती करून मुलांची जोपासना करण्या-पुरता. त्यांनीं आपलें क्षेत्र सोडूं नये, सोडलें तरी त्यांना पुरुषी उद्योग-धंदे साधणार नाहींत ही जी पुरुषांची दृढ भावना होती ती आतां पार बदलून गेली.

इंग्लिश स्त्रियांची ही फलाशाविरहित केलेली देशसेवेची तपश्चर्या स्त्रियांच्या पुढील उन्नतीला कारण झाली. १९१८ सालीं पार्लमेंटनें स्त्रियांना मताधिकार दिला व १९१९ सालीं लेडी अँस्टर हिला प्रचंड बहुमतानें पार्लमेंटमध्ये स्त्रीप्रतिनिधि म्हणून निवडण्यांत आलें.

याचवेळीं राष्ट्रसंघानेंही ठराव केला कीं, या संस्थेंत पुरुषांच्या बरोबरीनें स्त्रियांनाही नेमून घ्यावें मग काम कोणतेंहि असो. रेचल इ. क्राउडी या महिलेनें युद्धसमयीं पुष्कळ राष्ट्रसेवा केलेली होती. फ्रान्समधील शुश्रूषा-पथकांची ती मुख्य अधिकारी होती. १९१९ ते १९३१ पर्यंत हिनें राष्ट्र-

संघासाठी काम केले. शास्त्रान्नपरिषदेसाठी पाठविलेल्या कमिशनवर ही एकच स्त्रीसभासद होती. तिच्या कार्याच्या गौरवार्थ तिला डेम हा किताब देण्यांत आलेला आहे.

इंग्लंडमध्ये स्त्रियांना ज्यूरींत घेण्याचा व मॅजिस्ट्रेट म्हणून नेमण्याचाही कायदा झाला. आतां कित्येक स्त्रिया जे. पी. आहेत. त्याचप्रमाणे मोठमोठ्या विद्यापीठांत शिक्षणाधिकार्यांची इच्छा असल्यास स्त्रियांना सभासद म्हणून नेमण्यास हरकत नाही असे ठरविण्यांत आले आहे. स्त्रियांना म्युनिसिपालिटींतच काय पण प्रत्येक परगण्याच्या व्यवस्थापकसंस्थांतही मताधिकार मिळाला. कांहीं परगण्यांत स्त्रियांना मेयर म्हणून देखील निवडण्यात येते. सध्यां मॅचेस्टर येथे मिसेस जोसेफ ट्रूल म्हणून मेयर नेमण्यांत आलेली आहे. विशेष म्हणजे ती पूर्वी गिरणींत सूतकाम करीत असे. मिसेस जे. मॅकमॉर्डी ही ब्रेलफास्ट परगण्यांत कांहीं वर्षे आल्डरमन होती. तिलाच १९२८ मध्ये ब्रेलफास्टची शेरीफ नेमण्यांत आले. ती १९२१ ते १९२५ पार्लमेंटची मेबर असून सध्यां जे. पी. आहे. तिला एल्एल्. डी. ही पदवी व सी. बी.ई. हा बहुमानाचा किताब मिळालेला आहे.

आतां स्त्रियांना कोणत्याही विद्यालयांत पुरुषांच्या बरोबरीने शिक्षण घेतां येतें. जगावरील कोणतीही भाषा शिकण्यास त्यांना प्रतिबंध होत नाही; मुळीं विद्यापीठांनींच विदुषी स्त्रियांना प्रोफेसर, लेक्चरर म्हणून नेमलेले आहे.

कांहीं विषयांत स्त्रियांची प्रगति होणे अशक्य असे पुरुषांनाच काय पण स्त्रियांना देखील वाटत असे. पण ते वाटणे अनुभवांतीं निर्मूल ठरले आहे.

इतिहास, भूगोल, अँग्रेकल्चर, अर्थशास्त्र, राज्यव्यवस्थाशास्त्र, जातिशास्त्र, उत्खननशास्त्र, संख्याशास्त्र, प्राणिशास्त्र, वनस्पतिशास्त्र, वैद्यकीय आणि न्यायशास्त्र, अशा दुर्बोध्य शास्त्रांत शेंकडों स्त्रिया पारंगत होऊन, उत्तम विद्यालयांत त्या त्या विषयांच्या अध्यापिका म्हणून कामे करीत असून कांहींनीं पुस्तकेही लिहिलेली आहेत, आणि कांहीं पुढील शास्त्रीय संशोधनासाठीं पुरुषांच्या बरोबरीने अखंड परिश्रम घेत आहेत.

ज्या कलामध्ये पूर्वी फक्त हाताच्या बोटांवर मोजण्याइतक्याच स्त्रियांचा प्रवेश झालेला होता त्यांत आतां हजारों स्त्रिया मौख्यवान् कामगिरी करीत आहेत.

एमी मॉलिसन या धाडसी वैमानिक स्त्रीची आजकाल सर्व जगाला माहिती आहे. तिनें आफ्रिका, ऑस्ट्रेलिया, अमेरिका अशा खंडांमध्ये विमानद्वारां प्रवास करून पुरुषवैमानिकांचा गतीचा विक्रमांक अनेक वेळां मोडला. कित्येक स्त्रिया आतां पायलट होऊन विमानांची नेआण करीत असतात.

काहीं इंग्लिश स्त्रियांनीं मोठ्या धडाडीनें व्यापार करून मोठमोठाले कारखानेमुद्रां चालविले आहेत.

रेल्वे, पोलीसखातें यांतमुद्रां आतां स्त्रियांना महत्त्वाच्या कामावर नेमतात.

याप्रमाणें पुरुषांच्या बहुतेक सर्व औद्योगिक क्षेत्रांत स्त्रियांनीं पदक्षेप केला आहे.

बहुतेक सर्व म्हणण्याचें कारण म्हणजे स्त्रियांना युद्धविषयक जबाबदारीच्या नेमणुका अद्याप मिळालेल्या नाहींत.

सन १९१८ मध्ये महायुद्ध संपलें, त्यावेळेपासून इंग्लिश स्त्रियांनीं हें ध्येय डोळ्यांसमोर ठेवलेलें होतें. त्या म्हणून दाखवीत कीं, पुन्हां जर इंग्लंड युद्धांत पडलें तर आम्ही फक्त परिचर्येचेंच काम करून समाधान मानणार नाहीं. तर आम्हीही पुरुषांच्या वरोवरीनें सैन्य आणि आरमार यांत कामें करून उत्कृष्ट प्रकारें राष्ट्रसेवा करूं.

आतां पुन्हां युरोपांत युद्ध सुरू झालें आहे. इंग्लिश स्त्रियांची युद्धविषयक महत्त्वाकांक्षा पूर्ण होते कीं नाहीं हें अजून जगाला दिसावयाचें आहे !

संध्याकाळीं सहज हवा त्याण्यासाठी गच्चीवर मी स्वस्थ बसले होते. पण मन मात्र कांहीं स्वस्थ नव्हतं. दिवसभरांत ऐकलेल्या केलेल्या गोष्टींच्या अनुबोधाने एकापाठोपाठ एक असे विचारतरंग उद्भवत होते. सकाळीं मी एका आदर्श समाजसेविकेला कांहीं कामानिमित्त भेटून आले होते. नंतर दुपारीं एका खटल्याची हकिगत मला कळली होती. वाटमारीचा खटला होता तो. कां कोण जाणें त्या दोन्हींची मी तुलना चालवली होती. श्रान आणि युवक यांना एका वाक्यांत बांधून घालण्याप्रमाणेंच होता जरासा माझा प्रयत्न. किंवा दूध आणि वीष यांच्या तुलनेप्रमाणेंच होता म्हणाना.

सकाळीं मी भेटिला गेलें होतें त्या बाई. त्यांचा कर्तासंवरता थोरला मुलगा आपली पत्नी आणि मुलेंवाळें यांना व आपल्या वृद्ध आईला सोडून कालवश झाला होता. त्या बाईवर चार वर्षांपूर्वीच पतिनिधनाची आपत्ति कोसळली होती. उभयतां पतिपत्नींच्या चाळीस वर्षांच्या अखंड आणि सुखद सहवासानंतर मृत्यूने त्यांची वेदरकारणें ताटावूट केली होती.

मी त्यांच्या समाचाराला म्हणून गेलें तेव्हां माझे पाय घरांत शिरतांना लटलट कांपूं लागले होते. पण किती शांतपणानें आणि धैर्याने त्या वृद्ध स्त्रीने तीं दुःखें सहन केलीं ! पतिनिधनानंतर एक वर्ष त्या बाईनीं असह्य दुःखावेगानें तळमळून काढलें. नंतर त्यांनीं समाजसेवेत मन गुंतवले.

आणि त्यांचें मन जरा कुठे स्थीरस्थावर होतें तोंच त्यांच्यावर पुत्रनिधनाची वीज कोसळली होती. त्यांचें त्यावेळचें दुःख बघून मला वाटलें यांना आतां वेड लागणार. पण नाही. चार महिन्यांत मोठ्या निग्रहानें मन आंवरून त्यांनीं आपलें समाजसेवेचें त्रत पुन्हां हातीं घेतलें. आजला त्या एक आदर्श समाजसेविका झाल्या आहेत. पती असतां त्या जरा स्वार्थपरायण होत्या, पण मागून त्यांची ती स्वार्थदृष्टि पुष्कळच निवळली. इल्लीं तर कांहीं कांहीं वेळीं समाजसेवेत त्या पदराला थोडा खारही लावून घेतात.

या विचारलहरीवर मन पोहत असतांच, मधूनच एका वायुलहरीवर चंदनाचा मंदमधुर परिमल तरंगत आला. आकंठ पान करावें त्याप्रमाणें मी त्याचें अवघाण केलें आणि एक प्रकारच्या शांत, सोज्वल सुखभावनेनें मन भरून गेलें. खरोखर या चंदनाचा जन्म किती निस्वार्थ ! स्वतः जळून लोकांना आनंद द्यायचा. फुलेंसुद्धां अशींच. आपल्या सौंदर्यानें, नाजुकपणानें, सुवासानें तर तीं सर्वांना संतोषवितातच; आणि शिवाय त्यांना चुरगळलें तरी तीं अधिकच सुगंध देतात. हो. आणि कांहीं लोकदेखील असेच असतात.

The good are better made by ill
as odours crushed are sweeter still.

आघात सोसून त्या बाईंनींही देवकळा अंगीं आणली.

हे आघात जर त्यांच्यावर पडले नसते तर—

तर एका परीनें बाईटच झालें असतें. नव्हे कां ?

मनुष्यांनीं अधिकाधिक उच्च दर्जाला पोचून आपल्याजवळ यात्रें म्हणून देव सर्वांवर संकटें आणतो. संकटकालीं धैर्यानें सन्मार्गावर पुढे जाणें हीच मनुष्याची परीक्षा पास झाल्याची खूण. मनुष्यानें पास व्हावें हीच देवाची उत्कट इच्छा.

“ देवा, किती किती तूं चांगला आहेस रे. ” असें मी कृतज्ञतेनें आकाशाकडे पहात म्हटलें आणि गद्गदपणें एक दीर्घ श्वास घेतला. आणि—

शीः कसलीशी घाण येऊन मला अगदीं उमदळून आलें. मी दोन बोटांनीं नाक गच्च आंवळून धरलें आणि तोंड वेडेंवाकडें करीत म्हटलें, “ ज्या वाऱ्याबरोबर सुगंध येतो त्याच वाऱ्यावर ही घाण बेते. कशाला येते ही ? ही अन्तित्वांत तरी कशाला येते ? ”

सकाळचा तो आरोपी. दुष्ट चांडाळ. परधनाचा अपहार करणारा. पण हकिगत किती हृदयदायक ! आरोपीचीं चार कच्चीवर्च्चीं नी बायको होती. बायको बाळंत असून आजारी होती. नोकरी नाही, खायला अन्न नाही, औषधाला पैसा नाही, कीं कुणाची मदत नाही. बायकोची तरफड, पोरांची

अन्नान्नदशो ब्रवन्नेना म्हणून आरोपीने कोयता हातीं घेऊन, एका ओसाड रस्त्यावर पाळत ठेऊन एकट्या जाणाऱ्या एका वाटसरूंकडून पांच रुपये घेतले. तितक्यांत मदत घेऊन आगेपाळा पकडण्यांत आले. त्याला कांहीं महिने सक्तमजुरीची शिक्षा मिळाले तेव्हां तो दळदळां रडत न्यायाधिकांना म्हणाला, “साहेब, माझ्या जागीं आपण असतां तर काय केलें असतं ?”

आपत्तींत त्याचें धैर्य टिकलें नाहीं. आपत्तीचे घांव सोसून तो देवत्व पावला नाहीं. तो नीच दशेला गेला. पण त्यानें न्यायाधिशाला विचारल्या-प्रमाणें इसरा कुणी त्या जागीं असता तर त्यानं काय केलें असतं ? नोकरी-हमालीकरतां तो आरोपी गांवभर हिंडत होताच. भाकसुद्धां मागितली त्यानं. पण सहा माणसांचं पोट त्यामुळें कसं भरणार ? त्या आरोपीच्या जागीं कुणो धैर्यवान् मनुष्य असता तर त्यानं वाटमारी केली नसती. कबूल. पण त्यामुळें त्याला देवानं लगेच तारलें असतं कां ?

कुणी देवदूतानं उपाशी पोरावाळांच्या तोंडांत व्दिशिवांटर घातलें असतें कीं अंगमर्दन करून अंगांत तेल जिरवलें असतें कीं उपास करण्याबद्दल त्यांचा गौरव केला असता ? देवानं डॉक्टरांच्या रूपानं येऊन गुन्हेगाराच्या बाळंत बायकोला फुकट औषधपाणी करून आजारांतून उठवली असती ? नसती ना ?

मग आरोपीपुढें फक्त दोन मार्ग होते. नीतीनं राहून बायकापोरं तडफडून मरतांना डोळ्यानं बघायचं आणि शेवटीं आपणही मरायचं.

दुसरा मार्ग अनीतीचा. तोच त्याला सोपा वाटला. खरं पाह्यलें तर तेवढा एकच मार्ग त्याला मोकळा होता. पहिला नीतीचा मार्ग ! तो काय मार्ग म्हणायचा ? त्या मार्गानं त्याची मानसिक उन्नति होण्याऐवजीं जिवाच्या पाठोपाठ त्याचं मनही उडून गेलें असतं. यशवंती घोरपडीला ठार मारून तान्हाजीला सांगितलें असतं कीं चढ आतां वर. तर त्याला चढणं शक्य झालें असतं काय ? मूर्तिकारापुढं नुसता दगड आणून ठेवला आणि एकही हत्यार न

देतां सांगितलं कीं कर एक उत्कृष्ट मूर्ती तयार. तर त्या विचान्यानं काय करावं ?

आपत्तीमुळे मानसिक उन्नति केव्हां होते ? तर आपत्ती यथाकालीं, यथा-प्रमाण आल्या तर.

त्या वृद्ध बाईनीं विपत्तिकालीं धैर्य सोडलें नाहीं. मी म्हणतें काय कौतुक आहे त्यांत ? चौदाव्या पंधराव्या वर्षापासून (त्यापूर्वीचें वास्यही सुखांतच गेलेलें) योग्य वेळीं पतिपुत्रपौत्रसौख्य मनमुराद उपभोगलेलें. बारीकसारीक सांसारिक अडचणींनीं, परस्परांचा जिव्हाळा वाढवून त्या सुखांत भरच घातली असेल. सुस्थितीतल्या लोकांना लाभणारा सामाजिक गौरव त्यांच्या वांढ्यांत होताच. वृद्ध वयांत पंचावन्नाव्या वर्षी त्या बाईचा पती वारला आणि पुढें चार वर्षांनीं मुलगा वारला. या दोन्ही भयंकर आपत्ती खऱ्याच. पण खरं पाहतां इतकीं वर्षें सुख भोगल्यानंतर त्या आल्या होत्या दुसरीं मुलें, नातवंडें आणखी सुख द्यायला आहेतच. खायलाखायलाही भरपूर आहे. दिवाय लोकांची सहानुभूति !

आजारपणीं सेवाशुश्रूषेला खूप प्रेमाची मंडळीं असली म्हणजे तो आजार सुसह्य तर होतोच आणि खरोखरीं एकप्रकारें सुखदायकच होत असतो. त्याचप्रमाणें इतरांच्या कौतुकामुळे आणि सहानुभूतीमुळे हीं भयंकर दुःखेही कितीतरी सुखद होत असतात.

आपत्तीमुळे मनुष्य जोंवर अगतिक होत नाहीं, तोंवर त्याची मानसिक उन्नति सहजशक्य असते. पुढील सुखाला तशी उन्नति मुळीं इष्टच असते. त्या बाईच्या बाबतींतच पहा. पतिनिधनानंतर घरांतल्या घरांत दुःखानं भिजत कुजत पडायचं, कीं समाजसेवा करून दुःख विसरायचं आणि पती-ऐवजीं समाजसेवा हें सुखस्थान बनवायचं या दोन मार्गांमधीं समाजसेवेचा मार्ग (किंवा कांहींच्या बाबतींत देवपूजेचा) कितीतरी अधिक सुकर आहे. पण मौज ही कीं, या आपत्तींतून सन्मार्ग शोधल्याबद्दल आपण या लोकांचें कौतुक करतो, परंतु वाढमारी करणाऱ्या गुन्हेगारानें मात्र असन्मार्ग धरला

म्हणून आपण त्याच्याकडे तिरस्काराने पहातो. आपण त्याच्या परिस्थितीचा विचारच करीत नाही. मग सहानुभूति कुठली !

मुळांतच गुन्हेगार वृत्ति असणाऱ्यांची गोष्ट सोडून घ्या. पण दुसरे जे बहुसंख्य लोक आहेत, ज्यांची प्रवृत्ति साहजिकपणे गुन्हाकडे नसते त्या प्रत्येकाला वाटते की, आपण सुस्थितीत असो आणि सन्मार्गाने वागून चांगुलपणा मिळवावा. यापैकी काहींच्या मनांत मोठमोठ्या सुंदर सुंदर महत्वाकांक्षा स्फुरत असतात. कीर्ति आणि सामाजिक गौरव मिळविण्यासाठी अविश्रात रावण्याची त्यांची तयारी असते. पण फारच थोड्या लोकांचे मनोरथ पूर्ण होतात. उत्पद्यन्ते विलीयन्ते दरिद्राणां मनोरथाः । याच सदरांत दुर्दैवाने बहुतेक जाऊन पडतात. काही लोक सुदैवाने मोठ्या पदावर चढून जातात.

आणि काही लोक निव्वळ सुखोपभोग घेण्यांत रमलेले असतात. आयुष्यातील बहुतेक भाग हे सुख भोगण्यांतच समाधान मानून रहातात. या परीकडे जणु यांना काही कर्तव्य नसतंच. आणि यांना जसे वाटतं तसेच आपणालाहि वाटतं. आपला आपला संसार करीत रहाणं येवढेंच काय तें त्यांचें कर्तव्य असं त्यांना वाटतं नि आपणालाही वाटतं. ते सामाजिक नीतिमत्ता झुगारून चोरी खून करीत नाहीत याबद्दल आपल्याला कौतुक वाटतं.

आणि गुन्हेगाराबद्दल सर्वांना तिरस्कार वाटतो. त्याचा तिरस्कार करणं हेंच आपलं कर्तव्य असं सर्वांना वाटतं. पण याचा कुणी विचारच करीत नाही की, तो सुखासुखी गुन्हेगार झाला का ?

चंदनाचा सुवास ज्वलनाच्या आपत्तीमुळें दरवळतो. अगदी खरं. पण मोजके निखारे घातले तर ! एकदम मोठ्या भट्टींत चंदन घातलें तर क्षणांत जळून त्याचा कोळसा होईल आणि आलीच तर जळकी घाण येईल. ही काय चंदनाची चूक ? एवढ्या आर्गांत चंदन टाकणाऱ्याची चूक आहे ती. उकिरड्यावर गुलाबपाणी टाकलं तर तो सुवासिक बनेल कां ? आणि त्याचा थोडाबहुत भाग सुवासेक बनला तरी तेथें जाऊन नाक खाली करून तो सुगंध कोण हुंगील ? आणि कोण त्या सुगंधाचें कौतुक करील ? हा काय

त्या गुलाबपाण्याचा दोष ? उकिरड्यावर गुलाबपाणी टाकणाऱ्याचा दोष आहे तो.

कारागिरांजवळ उत्तम दगड आणून दिले आणि त्यांना सुंदर मूर्ती घडवायला सांगितल्या. भरपूर वेतन कबूल केलें आणि योग्य तीं उत्तम हत्यारेंही दिलीं.

आणि असें असून कुशलतापरिश्रमानें त्या दगडांच्या सुंदर मूर्ती बनण्या-ऐवजीं सर्व दगडांची नासधूस झाली तर तो दोप कुणाचा ? त्या दगडांचा ?

सुखसंपन्न सुस्थितीत असलेले लोक हे सर्व हत्यारांनीं युक्त अशा कारागिरांप्रमाणें आहेत. कांहीं लोक विपत्तींमुळें गांजून गेल्यामुळें, अगदी अगतिक झाल्यामुळें गुन्हेगार बनतात, निराकार दगड बनतात हा या लोकांचा दोष आहे.

त्या वृद्ध बाई पतिपुत्रनिधनांच्या आपत्तीत डुंबून न रहातां समाजसेवा करूं लागल्या ही गोष्ट समाधानाची खरी. परंतु आधीं सुखोपभोग घेत असतां त्यांना समाजसेवा सुचली नाहीं, ही त्यांची चूक झाली. त्या चुकी-बद्दल प्रथम त्यांचा तिरस्कार करून नंतर त्यांनीं ती चूक केव्हां तरी कां होईना पण सुधारली म्हणून समाधानाचा सुस्कारा टाकायला हवा.

तो आरोपी गुन्हेगार झाला हा त्याचा दोप नव्हे. गुन्हा करण्याची प्रवृत्ति होईल अशा विपत्तीत कुणाही मनुष्याला ठेवणं, केवळ स्वार्थपरायण राहून या गोष्टीकडे दुर्लक्ष करणं, आणि पुन्हां आम्ही नैतिक आचरणानें वागणारे म्हणून एकमेकांनीं परस्परगौरव करणं या प्रवृत्तीचा दोप आहे तो. समाजशास्त्रांत ठोवळ चुका ठेवणाऱ्यांचा अपराध आहे तो. इतके असून पुन्हां, हे समाजसेवा सहज शक्य असून मजा मारणारे लोक गुन्हेगारांना नावे ठेवायला तयारच. नुसती सहानुभूतिसुद्धां देण्याला कुणी तयार नाहीं !

विपत्तींमुळें अगतिक झालेला मनुष्य म्हणजे दगडांप्रमाणें असतो. त्याच्या-पेक्षां सुस्थितीत असलेले समाजांतील लोक कारागिरांच्या दर्जाचे समजले पाहिजेत. या कारागिरांनीं आपलें कौशल्य खर्चून त्यांच्या चांगल्या मूर्ती घडवल्या

प्राहिजेत. दगडाच्या गुणाप्रमाणें मूर्ती बरीवाईट बनेल हें सयुक्तिकच आहे. पण प्रयत्नांत कसूर होतां कामा नये. ज्यांच्याकडून प्रयत्नांत कसूर होईल तेच खरे गुन्हेगार.

.. आपलें बहुतेक आयुष्य सुखोपभोगांत व्यर्थ घालविणारी ती वृद्ध समाज-सेविका आणि तिच्यासारखेच इतर लोक, हेच गुन्हेगारीला अप्रत्यक्ष रीतीने प्रोत्साहन देणारे आणि म्हणूनच गुन्हेगार होत, निघ होत.

.. आणि तो वाटमान्या विचारा ! चांगला कारागीर न भेटल्यामुळें, निरुपयोगी म्हणून रस्त्यांत पडला, कुणाला तरी ठेंच लागण्याला कारणीभूत झाला ! कुणाला पुन्हा त्याचा संपर्कही होणार नाही अशा जागीं त्याला फेंकून दिला. उत्कृष्ट मूर्ती घडावी असं गुण असतालही कदाचित् त्याच्यांत. पण आतां काय त्याचें ? त्या दगडाबरोबर ते गूणहि धुळीला मिळाले ! विचारे ते गुण !

उत्तिष्ठत, जाग्रत !

: : ११

परदेशीय महिलांच्या कर्तव्यगारीच्या हकिगती वाचतांना किती अद्भुतरम्य वाटतात !

इंग्लंडमधली एमी मॉलिसन हिचीं विमानोड्डाणें, आणि तिनें केलेले विक्रम ! ही एकच काय पण अशा कितीतरी वैमानिक महिला आज एकट्या इंग्लंडमध्ये आहेत.

.. कांहीं स्त्रियांनीं स्वतः कारखाने चालवले आहेत, कांहीं अत्युच्च शिक्षण घेऊन कॉलेजांत अध्यापिका आहेत, कांहीं उत्खनन, संशोधन करण्यांत गुंतल्या आहेत तर कांहीं राजकीय व सामाजिक सुधारणांत अ.युष्य वेंचीत आहेत !

.. राशियन, अमेरिकन स्त्रिया अशाच तऱ्हेतऱ्हेचे उद्योगधंदे करीत आहेत.

तर चिनी महिला रणांगणावरही येऊन पोंचल्या आहेत.

त्या परकीय महिलांचे पराक्रम वाचतांना असें वाटणें साहजिकच आहे कीं, कुठें इद्राचा ऐरावत अन् कुठें शामभटाची तट्टाणी !

त्या देशांना स्वातंत्र्य आहे, संपत्ति आहे, हव्या तितक्या सोयी आहेत. मग त्या स्त्रियांनीं पराक्रम केले तर काय मोठें कौतुक ?

हिंदु लोक पारतंत्र्यांत, अज्ञानांत आणि दारिद्र्यांत खितपत पडलेले. आणि स्त्रिया तर काय, पायदळीं पडलेल्या. गुलामांच्या गुलाम. मग आम्हीं त्या स्त्रियांची बरोवरी करणार तरी कशा ? आम्हीं आपले अरेबियननाईटसारखे त्या महिलांचे पराक्रम वाचावेत झालं !

परंतु याप्रमाणें निराश होऊन पायदळीं रहाण्यांतच समाधान मानणें म्हणजे खरोखरी आत्मघातकीपणाचें आहे. अज्ञान आणि आळस यांच्या चिखलांत डुंबूनडुंबून त्याचीच गोडी वाटत असल्याचें लक्षण आहे तें.

आज परदेशीय महिला ज्या इतक्या पुरुषांच्या बरोवरीनें सर्व क्षेत्रांत कर्त-वगारी दाखवीत आहेत त्या काय सुखासुखी ? पुरुषांनीं आत्मसात् केलेल्या प्रचंड औद्योगिक क्षेत्रांतील प्रत्येक वावर्तीत त्या चढाओढीला सरसावलेल्या असून त्या यशस्वी होऊन दाखवताहेत तें काय सहजासहजीं ?

अगदीं मुळींच नाहीं. शंभर वर्षांपूर्वी हिंदी स्त्रियांइतक्याच पाश्चात्य स्त्रियाही अज्ञान आणि पारतंत्र्य या चिखलांत खितपत पडलेल्या होत्या. आणि अगदीं परवां परवांपर्यंत स्त्रीदास्यविमोचनासाठीं त्या झगडत होत्या.

इंग्लंड देश हा अत्यंत रूढिप्रिय आहे. तेथील लोक प्रथम स्त्री-शिक्षणाला व एकंदरीत स्त्रीस्वातंत्र्याला फार विरुद्ध होते. इंग्लिश स्त्रियांचें मुख्य ध्येय विवाह हेंच असून, गृह हेंच त्यांचें कार्यक्षेत्र होतें. पूर्वी हिंदु स्त्रियांना ज्या-प्रमाणें वेदशास्त्रें शिकवण्यास प्रतिबंध होता, त्याप्रमाणेंच इंग्लंडमध्येही स्त्रियांना शिक्षणाचें व शास्त्राचें वावडें होतें. लॅटिनसारखी परकी भाषासुद्धां त्यांना शिकू देत नसत.

अशा या इंग्लंड देशांतील स्त्रियांनीं अतुलनीय धडाडी दाखवली. थोडी-थोडकीं नव्हे तर शंभर वर्षे त्या स्वातंत्र्यासाठीं लढत होत्या.

ज्या क्वीन्स कॉलेजनें स्त्रीशिक्षणाची प्रथम थोडीबहुत सोय लावली त्याला अजून शंभर वर्षे व्हावयाचीं आहेत.

सन १८६८ मध्ये एका मुलीला मॅट्रिकच्या परीक्षेला बसण्याला परवानगी नाकारण्यांत आली.

आहे ना पण ही गोष्ट आश्चर्यजनक ?

स्वतंत्र देशांतील संपन्न स्त्रिया म्हणून त्यांना कुठें कांहीं सवलती मिळाव्याचें दिसत नाहीं.

पन्नास वर्षांपूर्वी हिंदी स्त्रियांना शिक्षणासाठीं जशी लोकनिंदा सहन करावी लागली आणि अनेक प्रकारें छळही सोसावा लागला त्याचप्रमाणें इंग्लिश महिलांनाही शिक्षणाची दहीहंडी हस्तगत करतांना महाप्रयास पडले.

शिक्षणाच्या ह्या अंधकारमय भुयारांतून हळूहळू मार्ग क्रमीत असतां महायुद्धाच्या वेळीं स्त्रियांना आशेचे किरण दिसू लागले. देशांतील उद्योगधंदे तगवून धरणें आणि सैन्याला हरएक प्रकारची मदत करणें या बाबतींत इंग्लिश स्त्रियांनीं आश्चर्यकारक कर्तृत्व दाखविलें. मि. चर्चिल म्हणाले कीं, “ स्त्रियांच्या कर्तृत्वाचे अभावीं इंग्लंडला विजय मिळणें अशक्य झालें असतें.” सर्व इंग्लंड स्त्रीसुधारणेला पूर्ण अनुकूल झालें ते या महायुद्धापासूनच. याप्रमाणें आपल्या राष्ट्रासाठीं भयंकर दिव्य करून दाखवलें तेव्हां इंग्लिश स्त्रियांना मताधिकार मिळाला !

इंग्लिश स्त्रियांनीं केवढ्या काळपर्यंत चिकाटीनें प्रयत्न केले ते पहा ! त्यांची तपस्वा किती दीर्घ काळानंतर फळाला आली !

त्या मानानें आपल्याला कांहींतरी त्रास पडला कां ? इंग्लिश स्त्रियांच्या तपस्येची जवळजवळ पाऊणशें वर्षे आपल्या पदरांत फळाच्या रूपानें फुकटची पडलीं आहेत असेंच खरोखरी म्हणावेसे वाटतें.

फुकट कोणतीही गोष्ट लाभली की तिची नीटशी किंमत मनुष्याला होत नाही. तशीच अवस्था आम्हां हिंदु स्त्रियांची होत आहे.

पाश्चात्य स्त्रियांची उन्नति पाहून हिंदी पुरुषच मुळीं आपल्या स्त्रियांच्या उन्नतिप्रीत्यर्थ खटपट करीत आहेत. बालविवाहनिषेध, पुनर्विवाह, पतिगृही वारसाहक्क अशा अनेक सामाजिक सुधारणा पुरुषांनीं स्त्रियांना अर्पण केल्या. स्त्रिया “नको बाई, नको बाई” म्हणत असतां या सुधारणा पुरुषांनीं त्यांच्यावर लादल्या. स्त्रीशिक्षणाच्या बाबतींत शिक्षणाच्या स्त्रियांना त्रास झालाच पण पुरुषांनाही अतोनात सामाजिक दूषणें घ्यावीं लागलीं. कारण कांहीं थोडे पुरुष या सुधारक पुरुषांना विरोध करीतच असतात.

इंग्लिश स्त्रियांना पुरुषांच्या विरोधांतून मार्ग काढावयाचा होता. अन् आम्हां हिंदु स्त्रियांच्या डोक्यावर सुधारणांचा पाऊस पडत असतां आम्हीं कोरड्याच.

इंग्लिश स्त्रिया सकारण पुरुषांना शिव्या देत. त्यांचें अनुकरण करून आम्हींही पुरुषांना शिव्या देतो. बाकीच्या चांगल्या बाबतींत त्यांचें अनुकरण करण्याच्या नांवानें पूज्य.

आम्हीं खरोखरीं स्त्रियांनाच शिव्या दिल्या पाहिजेत. स्त्रीसुधारणेच्या आड स्त्रियाच येतात.

स्त्रीशिक्षणाची सोय होऊन पन्नासांच्यावर वर्षे झालीं पण अजून शहरांतून-सुद्धां सुशिक्षित स्त्रिया किती थोड्या आहेत ! शहरांतील कोणत्याही समारंभाला पहारें तरी उच्च शिक्षित स्त्रिया हाताच्या बोटांवर मोजण्याइतक्याच असतात. बहुतेक भरणा अशिक्षितांचा. आणि या अशिक्षित स्त्रियांचा उद्योग काय तर सुशिक्षित स्त्रियांना कमी लेखून मन मानेल तसें बडबडत असणें, आणि या रीतीनें आपल्या अशिक्षितपणावर पांघरूण घालूं पहाणें.

कां असं ? इतक्या वर्षांत अशी वेळ यायला हवी होती कीं, बहुतेक स्त्रिया उच्च शिक्षण घेतलेल्या आणि फक्त वृद्ध स्त्रिया तेवढ्या अशिक्षित.

गेल्या वीस वर्षांत पाश्चात्य व पौरात्य महिला कुठल्या कुठें सुधारणेच्या शिखराकडे धांवत गेल्या. रशिया, अमेरिका, चीन, जपान सगळीकडे स्त्रिया आपल्या राष्ट्राच्या उद्धारासाठी पुरुषांच्या बरोबरीने उभ्या आहेत.

आम्हीं हिंदी स्त्रिया मात्र स्वस्थ आहोत.

मनुष्यजातीला सामाजिक सुस्थिति अत्यावश्यक आहेच. त्याबद्दल सदैव प्रयत्न करीत असणें योग्यच आहे.

परंतु हल्लींचा काळ असा आला आहे कीं, या गोष्टींना नसतें महत्त्व देण्यांत अर्थ नाही. प्रत्येक राष्ट्रपुढें जगायचें कीं मरायचें हा प्रश्न येऊन पडलेला आहे. आणि आपला देश जगवून धरण्यासाठी प्रत्येक पुरुषानेंच नव्हे तर प्रत्येक स्त्रीनेही तयार झालें पाहिजे.

जगांत आज काय काय घडामोडी चालू आहेत त्या अभ्यासून इतर राष्ट्रांच्या बरोबरीने आपल्याही देशाचा मान रहावा यासाठी आटोकाट प्रयत्न करणें हें प्रत्येक स्त्रीचें अत्युच्च ध्येय मानलें पाहिजे. स्त्रीनें नुसतें अष्टपुत्रासौभाग्यवती होण्यांत भूषण नाही. पूर्वींचे लोक मुली सुशिक्षित आणि कलावती करून देवाला वहात. आतां मातेनें आपलें प्रत्येक अपत्य शारीरिक आणि बौद्धिक दृष्ट्या उत्कृष्ट सजवून देशाला वाहिलें पाहिजे. अशा प्रकारें मुलांचें संगोपन, शिक्षण करण्याचें पतीला जमलें नाही तर स्त्रीनें स्वतः धंदाउद्योग करून मुलांचें यथा-योग्य पालनपोषण केलें पाहिजे. हीच आदर्श माता.

कुटुंबसंस्था विघडेल ? विघडूं दे कीं जरा. सर्वनाशे समुत्पन्ने अर्धे त्यजति पंडितः !

स्त्रियांनीं मदत केली म्हणूनच इंग्लंड देश महायुद्धांत तगून राहिला ना ? आपल्याही दुर्बल राष्ट्राला पंधरा कोटी पुरुषांच्या बरोबरीनें पंधरा कोटी स्त्रियांच्या मदतीची अपेक्षा आहे.

स्त्री असो कीं पुरुष असो, ज्याच्या म्हणून अंगांत कांहीं कर्तबगारी आहे, त्यानें ती राष्ट्रहितासाठीं उपयोजिलीच पाहिजे. आजकाल इतरांच्याप्रमाणें हाच राष्ट्रधारणाचा धर्म आपण आचरला पाहिजे.

हैं तत्त्व शिकण्यासाठी इंग्लंड, जपान या परकी राष्ट्रांकडे तरी आपल्याला पहाण्याची काय जरूर ?

आपलेंच रामायण, भारत, भागवत वाचून पहा. कैकेयी रणांगणावर पतिसमवेत गेली होती, व तिने रथाचा आस मोडला असतांना, चाकांत हात घालून रथ सांवरून धरला आणि पतीला विजय मिळवून दिला.

द्रौपदीने अज्ञातवासांत असतां सैरंघ्रीचें काम केलें.

त्या पौराणिक स्त्रियांच्या डोहाळ्यांचें नीट मनन तरी करून पहा. राष्ट्रो-
द्धारक पुत्रासाठीं जीव तळमळेल तीच आदर्श स्त्री नव्हे काय ?

पूर्वींच्या कथा वाचून आतां आपण हंसतो. आपल्याला वाटते “ कोण
हा रानवटपणा. लग्नासारखी गोड गोड बाव आणि तिच्यासाठीं स्वयंवर
मंडपांतले ते पण नी लढाया ! पूर्वींचीं तीं क्रोधागारं, नि ते केस मोकळे
सोडून दागिने काढून हट्ट धरणं. इद्दश ग बाई ! ”

पण त्यावेळीं माहीत असलेल्या जगतिंतलावर त्या रानवटांनींच राज्य
केलें. हिंदुस्थान ही त्यावेळीं सुवर्णभूमि होती व स्वातंत्र्यभूमीही होती.

आतां ती पारतंत्र्यांत लोळणाऱ्या गुलामांची भूमि बनली आहे. त्या
पुराणकालीन वीर स्त्रियांना हंसण्याचा आम्हांला काय अधिकार ? पूर्वींचे
विवाह म्हणजे पुरुषांना पराक्रम दर्शवण्याची सुवर्णसंधि असे. शस्त्रास्त्रविद्या,
शौर्य, धैर्य आणि कलाप्रवीणता यांच्या चढाओढीचे सामनेच असत ते.
अशा त्या विजयी वीरपुरुषाला विवाहाची माळ घालण्यांत त्या वधूला केवढी
धन्यता वाटत असेल ! अशा पतीच्या नांवानें मंगळसूत्र बांधण्यांत
केवढा मान !

आतांचे विवाह म्हणजे पुरुषांना हुंडा उकळण्याचा सुकाळ. मुली त्यांच्या
पायाशीं लोटांगण घालीत जातात. कशी त्यांना बायकांची किंमत वाटावी ?

सुशिक्षित मुलींनीं आतां असे काहींतरी पण लावूनच विवाह जमवावेत.
ज्यानें थोडी तरी राष्ट्रसेवा केली आहे किंवा वेळप्रसंगीं राष्ट्रसेवा करण्याची

ज्याच्या अंगी धमक आहे अशा पुरुषांशीच विवाह करण्यांत जन्माचें साथर्क आहे. नेमळटाशीं लग्न करण्यांत काय अर्थ ?

पती मेल्यावर स्त्रीचें कुंकू पुसतात ना ? आतां मातृदेशानें हांक मारली असतां जो ती हांक ऐकणार नाही, त्याच्या पत्नीनें खुशाल कुंकू पुसून टाकावें, किंवा मंगळसूत्र तोडून टाकावें. पूर्वीच्या क्रोधागारांचें सुधारलेलें स्वरूप असें करावें.

राष्ट्रोद्धारासाठीं जी पतीला प्रोत्साहन देईल तीच आदर्श पत्नी !

काहीं स्त्रिया नुसत्या पूर्वजांच्या नांवलौकिकावरच तृप्त असतात. “आमच्या या भारतभूमींत सीता, द्रौपदी, सावित्रीसारख्या अलौकिक स्त्रिया झाल्या, आम्ही पूर्वी असें होतो. जिजाबाई, झांशीची लक्ष्मीबाई याही वीरस्त्रिया आमच्या हिंदुस्थानांतल्याच. शिवबाच्या मराठ्या मावळ्यांचे आम्ही वंशज !”

हो. हो. पण कशाला ही फुशारकी ?

पूर्वजांना हंसण्याचा आम्हांला अधिकार तर नाहीच. पण त्यांचे आम्ही वंशज म्हणून अभिमान बाळगण्याचें तरी काय प्रयोजन ? काय अधिकार ?

इमर्सननें लिहिलें आहे, “थडग्यांत पुरलेल्या विचाऱ्या मृतजीवाचें वित्त-हरण कां करतां ? त्याचीं विजयचिन्हे त्याच्याबरोबर पुरलेलीं आहेत त्यांचा लोभ कां धरतां ? तो मृत मनुष्य जिवंत असतांना त्यानें तीं जेथून मिळवलीं तेथून तुम्हीही मिळवून आणा. जा लवकर जा आणि ध्येय गांठा. कारण आयुष्य फार थोडें आहे.”

